नोंदणी क्रं. एफ.१६०९४(मुंबई)

महाराष्ट्र शासन
मराठी भाषा विभाग
राज्य मराठी विकास संस्था
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलाव, मुंबई - ४००००१ दूरध्वनी : (०२२) २२६३१३२५ / २२६५३९६६
संकेतस्थळ https://rmvs.marathi.gov.in इ-पत्ता rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क./२०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे. त्याच बरोबर प्रतिमुद्राधिकाराच्या कक्षेत येणारी काही साधनेही प्रतिमुद्राधिकारधारकांची उचित अनुमती प्राप्त झाल्यास संस्थेद्वारे संगणकीकृत करून अभ्यासकांसाठी उपलब्ध करून देण्यात येत असतात.

सदर प्रकल्पांतर्गत **विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर** ह्या संस्थेद्वारे प्रकाशित करण्यात येणाऱ्या **युगवाणी** ह्या नियतकालिकाच्या अंकांचे संगणकीकरण करून ते सार्वजनिकरीत्या आणि विनामूल्य उपलब्ध करून देण्यासंदर्भात उपरोक्त संस्थेला आवाहनपर विनंती करण्यात आली होती.

सदर विनंती मान्य करून विदर्भ साहित्य संघाद्वारे सदर अंक संगणकीकरणासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले. हे अंक सदर संस्थेच्या सहकार्यामुळेच आपल्याला संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत.

या अंकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई व विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर यांची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था व विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर/ संस्थांवर असणार नाही.

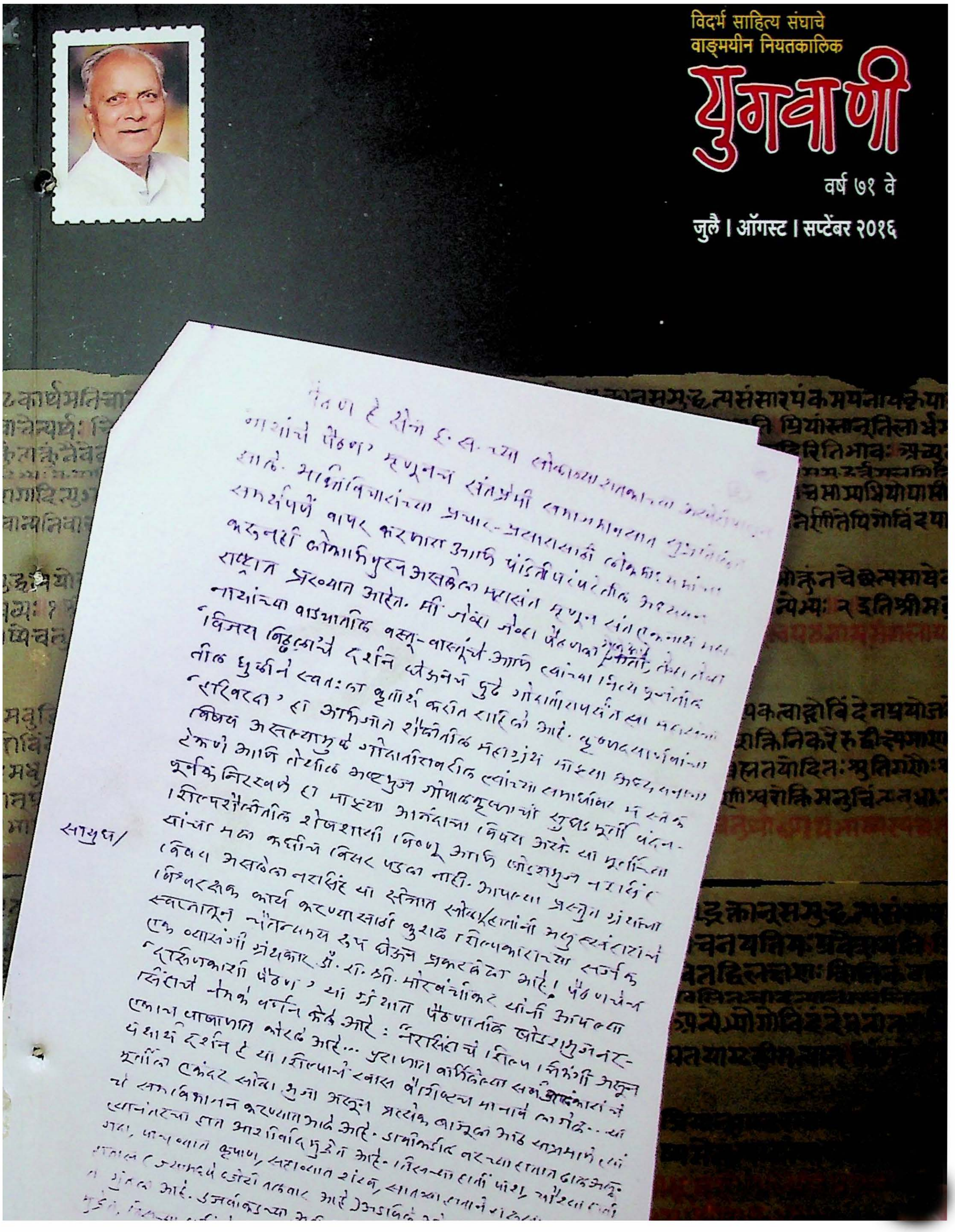
सदर अंक केवळ अभ्यासकांच्या सोयीसाठी संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध करण्यात येत असून अंकांतील सामग्रीचे (लेखन, मांडणी, छायाचित्रे, रेखाचित्रे इ.) प्रतिमुद्राधिकार त्या त्या लेखकांकडे अथवा प्रकाशकांनी त्या त्या वेळी केलेल्या व्यवस्थेनुसार आहेत ह्याची नोंद घेण्यात यावी. त्या सामग्रीसंदर्भातील कोणतेही अधिकार वा दायित्वे राज्य मराठी विकास संस्था, मराठी भाषा विभाग किंवा महाराष्ट्र शासन ह्यांच्याकडे असणार नाहीत.

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

"**जनसामान्यांपर्यंत** पोहचणाऱ्या साहित्यिकांना काही उच्चभ्रू मंडळी कमी प्रतीचं लेखतात. दर्जा मोजण्याच्या त्यांच्या फुटपट्ट्या ह्या वेगळ्या आहेत. साहित्य कुणासाठी असावे? या विद्वान मंडळींनाच समजणारं असावं की सामान्य माणसांना समजणारं असावं हा खरा प्रश्न आहे. या मंडळींना आम्ही साहित्यिकच वाटत नाही ही खरी शोकांतिका आहे. अर्थात आम्हाला त्यांच्या प्रशस्तिपत्राची गरज वाटत नाही. कारण व्यासपीठावरून आम्ही सर्वसामान्य माणसांपर्यंत पोहचलो असून त्यांनी दिलेली थाप, वाहवा आणि टाळ्या हे कुठल्याही पुरस्कारापेक्षा श्रेष्ठ आहेत असे मी मानतो. ठरवून दिलेल्या पुरस्काराहून ही मंडळी जेव्हा उत्स्फूर्त दाद देतात ती केवळ कुणाकुणाच्याच नशिबी असते. बदलणारे वारे लक्षात न घेता उलट दिशेने उपनणाऱ्यांचे पुढं काय होईल हे मी काय सांगू? ह्या स्वतःला दर्जेदार समजणाऱ्या मंडळींसाठी एक उदाहरण सांगतो की, संत तुकारामांच्या काळातही काही लोक दर्जेदार लिखाण करणारे असतील की नाही? पण ते साहित्य आज कुठे आहे? पण तुकोबारायांचे अभंग आजही लोकांना माहीत आहेत, ते का? तर ते दर्जेदार साहित्य ऐन महालातच बंदिस्त राहिलं आणि सर्वसामान्यांना कळणारे तुकोबांचे अभंग इंद्रायणीत बुडवूनही ते लोकांच्या मुखात असल्यामुळे ते तरले. हे आजचे तथाकथित दर्जेदार लोक त्याच तुकारामांच्या अभंगांचा अभ्यास करून आचार्य पदव्या मिळवतात. तेव्हा दर्जाच्या फुटपट्ट्या कोणत्या समजायच्या?

जाणून बुजून कठीण लिहून ते दर्जेदार आहे असे जे भासवतात, त्यांना मला नम्रपणे हे सांगावेसे वाटते की सखोल अर्थ असलेलं साधं लिहिणं हे जास्त कठीण आहे."

- श्री. शंकर बडे

- त्रेसष्टाव्या विदर्भ साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षीय भाषणातून

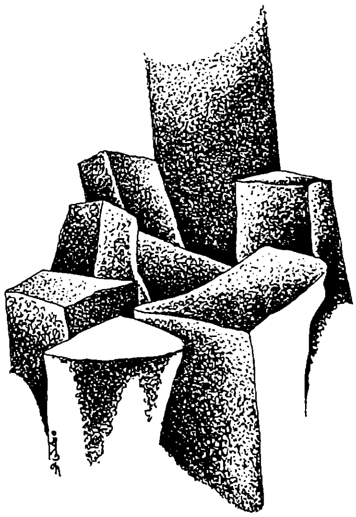
मकर संक्रांत १९२३

विदर्भ साहित्य संघाचे
वाङ्मयीन नियतकालिक

युगवाणी

वर्ष ७१ वे

जुलै | ऑगस्ट | सप्टेंबर २०१६

अनुक्रमणिका

विदर्भ साहित्य संघाचे वाङ्मयीन नियतकालिक

युगवाणी

वर्ष ७१ वे

जुलै । ऑगस्ट । सप्टेंबर २०१६

संपादक
डॉ. अनिल नितनवरे

संपादक मंडळ
डॉ. मोना चिमोटे
सदानंद बोरकर
डॉ. पद्मरेखा धनकर
डॉ. तीर्थराज कापगते

रेखाचित्रे
विजयराज बोधनकर
संतुक गोलेगावकर
प्रमोदकुमार अणेराव

मुद्रितशोधन
दीपक रंगारी

प्रकाशक
विलास मानेकर
सरचिटणीस, विदर्भ साहित्य संघ,
सांस्कृतिक संकुल, झाशी राणी चौक,
सीताबर्डी, नागपूर-४४० ०१२
दूरध्वनी : ०७१२-२५२३९२९, २५५३७६७

अक्षरजुळवणी, मांडणी व मुद्रण
माधव लोखंडे
मलय ग्राफिक्स
सुभाषनगर, नागपूर
भ्रमण : ९३२६९९९०१५

या अंकाचे देणगी मूल्य : १०० रुपये
वार्षिक वर्गणी : २०० रुपये
त्रैवार्षिक वर्गणी : ५०० रुपये

संपादकीय पत्रव्यवहार
डॉ. अनिल नितनवरे,
'जातक', २३/२४, स्नेहनगर,
नागपूर मार्ग, भंडारा - ४४१९०४
भ्रमण : ९८५०५५५०४९
ई-मेल : yugwani.nagpur@gmail.com
nitnaware.anil@gmail.com

मुखपृष्ठावरील डॉ. रा. चिं. ढेरे यांचे हस्तलिखित
श्री. अरुण जाखडे आणि अरुणा ढेरे यांच्या सौजन्याने.

- महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने 'युगवाणी'च्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे.
- या अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी महाराष्ट्र शासन, म.रा. साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई तसेच युगवाणीचे संपादक, संपादक मंडळ आणि विदर्भ साहित्य संघाचे पदाधिकारी सहमत असतीलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

संपादकीय

आपल्या समकाळाचा चेहरा कधी मानवी क्रूर असंवेदनेने तीव्र अस्वस्थ करणारा तर कधी निःशब्द, स्तब्ध करणाऱ्या आघातांनी अधिकच भेसूर, बेसूर झाल्याचे जाणवते. अलीकडे कुठल्याही घटना-प्रसंगालाही पुरेसा उत्कट वा विचारपूर्वक प्रतिसाद नोंदवण्याचीही उसंत आपला समकाळ आपल्याला देत नाही. एकापाठोपाठ एक अशा सलग 'ब्रेकिंग न्यूज'चे फटकारे जनमानसाच्या तनामनावर नुसतेच आदळत राहतात. घटना-विघटनांच्या या अनावर आदळआपटीत संवेदनशील मनाची अवस्था केवळ थरथरणाऱ्या किनाऱ्यासारखी होऊन जाते. घटित-अघटितांच्या वर्दळीने चेहराच हरवलेला हा 'बिनचेहऱ्याचा समकाळ' असेच आजच्या सभोवतालाविषयी कुणी म्हटले तर ते खरेच ठरावे.

या घटितांच्या वर्दळीतही काही घटितांचे ओरखडे खोल आघात करणारे असतात. दि. १ जुलै रोजी लोकसंस्कृती-संशोधक डॉ. रा. चिं. ढेरे यांच्या आणि दि. २८ जुलै रोजी श्रेष्ठ कादंबरी-कथाकार महाश्वेतादेवी यांच्या निधनवार्तांनी साहित्यसंस्कृतिविश्व असेच अस्वस्थ झाले होते. सप्टेंबरअखेरपावेतोच्या काळातील कवी तुलसी परब, चित्रकार रझा. प्रा. दिगंबर पाध्ये, वि. ग. कानिटकर, शंकर बडे, मालती निमखेडकर, भगवान भोईर, नलेश पाटील, रेखा सबनीस यांच्या निधनवार्तांचे आघात ही साहित्यसंस्कृतीला खोलवर अस्वस्थ करणारे ठरलेत.

आपल्याकडील लोकविद्येच्या व लोकसंस्कृतीच्या परंपरेच्या आकलनाचे व मीमांसेचे क्षेत्र फारसे समृद्ध व प्रगल्भ नाही हे खरे आहे. लोकसंस्कृतीच्या कितीतरी खाणाखुणांचे, अवशेषांचे, अंतःप्रवाहांचे केवळ धूसर अदमासच आपल्या हाताशी उपलब्ध आहेत. बराच काळ उपेक्षेच्या व अनभिज्ञतेच्या गिचमीड अंधःकारात आपले मीमांसाक्षेत्र अजूनही केवळ चाचपडत आहे. आपल्या इतिहासाचाही इतिहास फार स्पष्ट नाही असे कुणी गमतीने म्हणाले तरी ते खरेच ठरेल. मानव्यविद्येच्या व लोकविद्यासंस्कृतीच्या अंतःप्रवाहांबाबत तर हे अधिकच खरे ठरेल.

लोकविद्यामीमांसाक्षेत्राची गिचमीड आपल्या प्रातिभ प्रज्ञाबळाने बरीचशी सुस्पष्ट करण्याचे महत्कार्य अलीकडील काळात डॉ. रा. चिं. ढेरे यांच्या लोकव्रती संशोधनाने अतीव निष्ठेने केले. श्रेष्ठ लेखिका महाश्वेतादेवींनीही मध्य भारतातील सिंगभूम, रांचीच्या जंगलक्षेत्रात हरविलेला आदिवासी जीवनाचा उसळता क्रांतिस्वर कसोशीने धुंडाळून 'Undiscovered India' अधोरेखित केला. लोकसंस्कृति-प्रवाहांचा अन्वयार्थ मांडणाऱ्या या दोन थोर मीमांसक वाटा आपण आता हरवून बसलो आहोत; हे घटित सर्वांनाच अस्वस्थ करणारे आहे.

अनुक्रमणिका

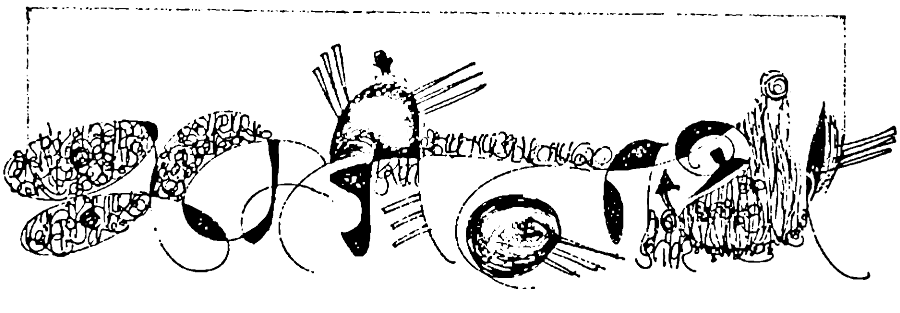
साहित्यातील महात्मतेची सौंदर्यरेषा प्रमाणभाषेच्या कुंपणापाशी थांबत नसून ती कितीतरी बोलींच्या आखरआंगणातही स्वच्छंदपणे बागडत असते. या साहित्यसत्यासाठी वैदर्भीय वऱ्हाडी बोलीचे श्रेष्ठ कवी शंकर बडे अखेरपर्यंत तळमळत होते. साहित्यक्षेत्रातील तथाकथित 'दर्जेदार' मंडळींची समजूत काढताना ते अगत्याने म्हणायचे, ''सोपं बोलत जा ना. लेहतही सोपं जा.'' २०१४ साली आर्णी (जि. यवतमाळ) येथील त्रेसष्टाव्या विदर्भ साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षीय भाषणातही कवी बडे हेच सांगत होते. बोलीतील काव्यप्रवाहाचे शंकर बडे नावाचे हे लखलखते ऐश्वर्य आज आपल्यात नाही.

महाश्वेतादेवींची 'कविपत्नी' ही कथा, अरुण जाखडे, श्याम पेठकर यांचे आदरांजलीपर लेख आणि डॉ. विश्वनाथ शिंदे यांचे चिकित्सक भाष्य ही युगवाणीच्या या अंकाची लक्षणीय वैशिष्ट्ये होत. तसेच श्रेष्ठ लेखक गो. नी. दाण्डेकरांच्या कादंबरीलेखनासंबंधीचा डॉ. राजेंद्र नाईकवाडे यांचा लेख दाण्डेकरी कादंबरीविषयी काही नवे सांगणारा आहे. तसेच प्रख्यात समीक्षक व साहित्यमीमांसक डॉ. द. भि. कुळकर्णी यांच्या समीक्षेविषयीचा डॉ. पुरुषोत्तम माळोदे यांचा लेख दभिंच्या समीक्षेची अनवट लक्षणे मांडणारा; म्हणूनच महत्त्वाचा ठरेल. या अंकातील किरण येले यांच्या 'विण्ड्चीटर' या एकांकिकेत लेखकाने समकाळातील 'कॅज्युअल रिलेशनशीप'च्या संवेदनशील प्रश्नव्यूहाला समंजस वृत्तीने भिडण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला आहे. ही एकांकिका वाचकांना निश्चितपणे अंतर्मुख करणारी ठरेल. लघुकथा, कविता व एकांकिका या वाङ्मयप्रकारांतील ताज्या लेखनाच्या आम्ही शोधात आहोतच. या अंकातील मंजूषा सावरकरांची कथा, हिंदी कवी राजेश जोशी आणि वर्षा ढोके-सय्यद यांच्या कविता या साऱ्याच लेखनातून आपणास ताजेपणा जाणवेल.

सभोवतीच्या साहित्यव्यवहारातील लक्षणीय साहित्यकृतींची आश्वासक व चिकित्सक नोंद घेणारे ग्रंथपरीक्षणाचे 'ग्रंथचर्चा' हे सदर युगवाणीत सातत्याने प्रकाशित करण्याचा आम्ही प्रयत्न करू. अनुवादित साहित्याच्याही आम्ही प्रतीक्षेत आहोतच.

युगवाणीच्या विलंबाविषयी आम्हाला खेद आहेच. हे विलंबपर्व थांबले पाहिजे यासाठी आम्ही प्रयत्नरत आहोत.

। संपादक

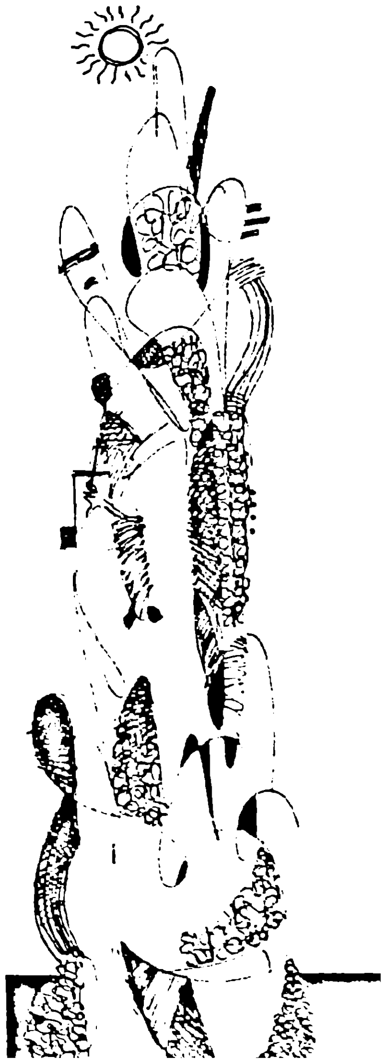
अनुक्रमणिका

विदर्भ साहित्य संघाचे वाङ्‌मयीन नियतकालिक

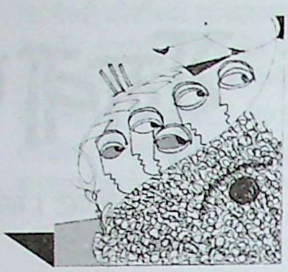
युगवाणी

जुलै । ऑगस्ट । सप्टेंबर २०१६

अं | त | रं | ग

अनुक्रमणिका

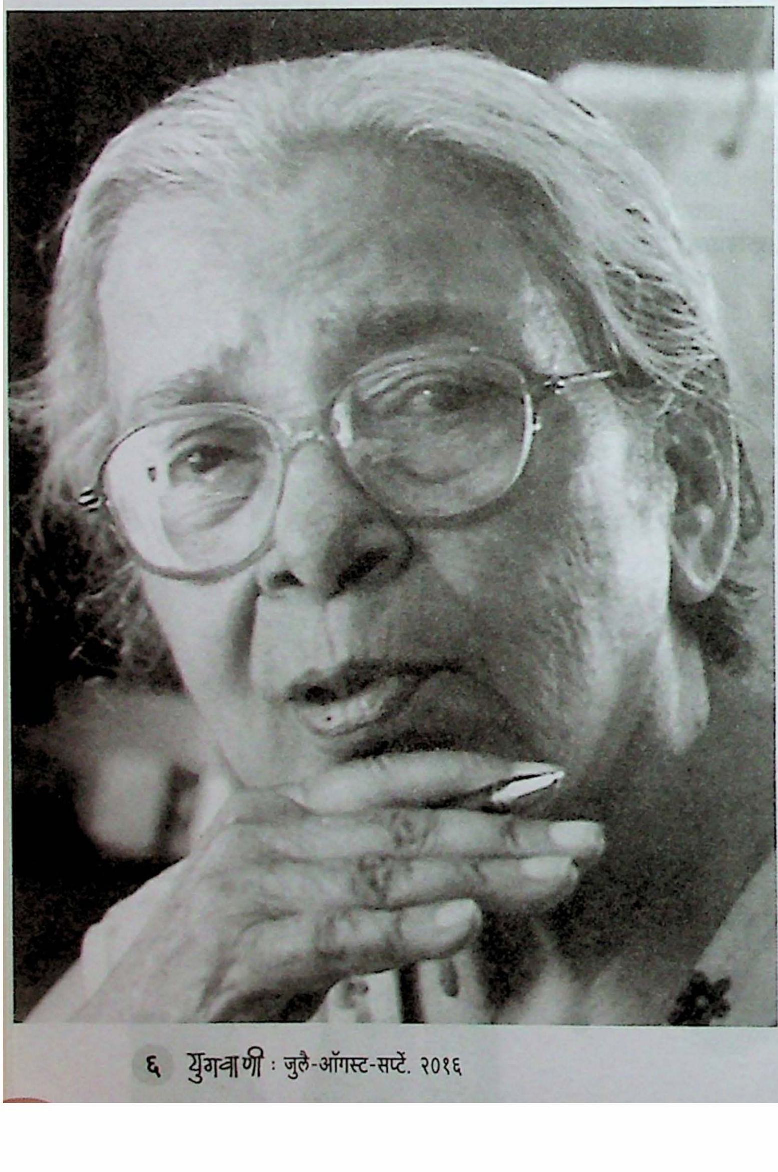

| कथा

कविपत्नी

- महाश्वेतादेवी

■ *अनुवाद : वीणा आलासे*

स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय साहित्यसृष्टीत वंचित जनसमूहांची वेदना सशक्तपणे अधोरेखित करणाऱ्या एक प्रखर कादंबरी-कथाकार म्हणून महाश्वेतादेवी यांचे स्थान महनीय व अनन्य आहे. वनप्रदेशातील आदिवासींच्या वेदनानुभवांचा पोत आणि त्यांच्या उत्थानासाठीची तळमळ ही त्यांच्या लेखनाची प्रमुख वैशिष्ट्ये होत. त्यांचे लेखनकर्तृत्व भारतीय साहित्य अकादेमी, 'पद्मश्री', भारतीय ज्ञानपीठ आणि मॅगसेसे अवॉर्ड इत्यादी पुरस्कारांनी सन्मानित झाले आहे. अलीकडेच दि. २८ जुलै २०१६ रोजी महाश्वेतादेवींनी अखेरचा श्वास घेतला.

आजच्या गुंतागुंतीच्या, केंद्र व मूल्य हरविलेल्या समाजव्यवस्थेत साहित्यकलेचे, पर्यायाने कलावंताचे स्थान जनजीवनाच्या परिघाबाहेर फेकले गेले आहे. साहित्यकलाविश्वाची ही वेदना महाश्वेतादेवींनी त्यांच्या 'कविपत्नी' या कथेतून उत्कटतेने मांडली आहे.

अनुक्रमणिका

निखिलनं विषय काढला नसता तर सुप्रभात दत्तचौधरी या आंधळ्या व म्हाताऱ्या कवीचा सन्मान करण्याचा विचारही त्या लोकांच्या मनात आला नसता. अर्थात तरुण संघ या संस्थेत मानू पाल यांना सामील करून घेतलं म्हणूनच हे शक्य होतं, नाहीतर फक्त निखिलच्या सांगण्यामुळे काही होऊ शकलं नसतं.

या जागेचं नाव कॉलनी, पंचवीस वर्षांपूर्वी इथं बरीचशी कुंपणं घातलेल्या अंगणाची बैठी कौलारू घरं दिसत. आता घरं कमीच आहेत, जी आहेत तीही आजूबाजूच्या टोलेजंग इमारतींमध्ये दडपून गेलेली. समोरच तीन रस्ते एकत्र येणारा एक तिवठा आहे. चांगली गजबजलेली वस्ती. मानू पालचा बाबा फार दूरदर्शी होता. त्यानं तेव्हाच मोकळी पडलेली धानाची शेतं विकत घेऊन ठेवली. पुढे जमिनीच्या किमती वाढल्यावर एकएक प्लॉट पाडून जमीन विकली आणि खूप श्रीमंत झाला.

पण मुलावर मात्र बापाचा विश्वास नव्हता. मानू म्हणायचा, ''पैसे सोडा, स्वतंत्र धंदा सुरू करतो.''

बाप म्हणायचा, ''मी मेल्यावर काय करायचं ते कर बाबा! सगळं गंगेत बुडव! मी चार मजली इमारत ठेवतोय तेच खूप झालं. नुसत्या भाड्यावरही दोन वेळच्या वरण-भाताची सोय होऊन जाईल. चांगली भर रस्त्यावरची जागा आहे. सोन्याचा भाव मिळेल.''

मानू म्हणाला, ''पण तेवढ्यात कसं भागेल?''

बाप म्हणाला, ''न भागायला काय झालं? तू तूच पालवंशाच्या जमीनदाराचं नाव काळं करशील, काही ऐकणार नाही मी, इमारतीसाठी पाटी लावलीय ती तशीच राहील. कुलांगार कुठला, धंदा करतो म्हणे!''

याच जमिनीवर पुढे मानूनं दहा मजली इमारत बांधली. फ्लॅट विकले. तळमजल्यावर त्याची टेलिव्हिजन, व्हिडिओ, रेडिओ व यासाठी लागणाऱ्या यंत्रांची जंगी शोरूम झगमगू लागली. शोरूमचं नाव 'डिस्को.'

कॉलनीतले लोक त्याला डिस्को-मानू म्हणूनच ओळखू लागले. आता तो बापापेक्षाही पैसेवाला, राजकारणातही वजनदार! याच मानू पालला तरुण संघाच्या सदस्यांनी गाठलं आणि म्हणाले, ''पैसा तर खूप केलात, काही सांस्कृतिक कार्य करा. प्रतिष्ठा मिळेल.''

मानू म्हणाला, ''म्हणजे काय? करतोच आहे, जत्रा-उत्सव वगैरे करतोच की नाही?''

''तेवढ्यानं नावलौकिक होत नाही.''

''अरे, तुमच्या तरुण संघाला चांगला हॉल बांधून दिला ना, नाहीतर रखडत बसला असतात त्या कुडाच्या झोपडीत!''

''तेवढ्यानंही काही होत नाही.''

''मग आणखी काय रे?''

''अहो, आजकाल मोठमोठ्या कंपन्यासुद्धा सांस्कृतिक कार्यात पैसा ओतताहेत!''

''मी काय मोठा कंपनीवाला आहे?''

''काय बोलता सर, आमच्या दृष्टीनं तुम्हीच उद्योगपती! तुम्ही तर...''

''काय?''

''अहो, मोठमोठ्या गुणी, कलाकार मंडळींना बोलावून त्यांचा सत्कार समारंभ करायचा, नाट्योत्सवाला मदत वगैरे...''

''त्यानं नावलौकिक वाढतो? प्रतिष्ठा मिळते?''

''अलबत!''

''वर्तमानपत्रात नाव छापून येईल?''

''नाव, फोटो, जाहिरात सगळं होईल.''

''मग ठीक आहे, करा. काय कलाकार मंडळींना मानपत्र द्यायचं का?''

''काही मानधनही द्यावं लागेल.''

''किती पैसे लागतील?''

''हेच आपले... पाचेक हजार?''

झालं, तेव्हापासून तरुण संघानं, दरवर्षी काही नामांकित मंडळींचा सत्कार समारंभ करायला सुरुवात केली. त्यात एक लेखक, एक कलाकार, एक गायक व एक खेळाडू...

या वर्षी निखिल म्हणाला की, ''बाहेरच्या कितीतरी नामांकित मंडळींना आपण बोलावलं. सगळे कार्यक्रमाला उपस्थित राहतात असंही नाही. पण आपल्या कॉलनीतल्या गुणी प्रतिभावंतांकडे आपलं लक्षच नाही.''

''आपल्या कॉलनीत आहेच कुठे कोणी?''

''आहे, आहे.''

''कोण?''

''आरती दत्त चित्रं काढते, एक्झिबिशन वगैरे करते. दीपक रेडिओवर नझरुल-गीती गातो, मंटा तर आता बी-टीममध्ये खेळू लागलाय.''

''पण लेखक?''
''आपले अंधकवी सुप्रभात दत्तचौधरी आहेत ना!''
''हट्, कोणी ओळखतही नाही त्यांना.''
''ओळखतात, म्हातारी माणसं ओळखतात आणि हे बघा, ते आपल्या कॉलनीत राहतात, तेव्हा आपलं कर्तव्य...''
''चल मग, हिमांशूबाबूंकडे चौकशी करू.''
हिमांशूबाबू हे एका बांगला दैनिकाचे निवृत्त पत्रकार. साहित्याचं पान सांभाळायचे आणि परीक्षणासाठी जी पुस्तकं यायची त्यांची लायब्ररी केली आहे स्वतःच्या घरात.
हिमांशूबाबू म्हणाले, ''सुप्रभात दत्तचौधरी? थांबा, जरा माझा कॅटलॉग काढावा लागेल. पाहून सांगतो. सगळं रीतसर लावून ठेवावं लागतं ना? 'स' खाली पाहतो-''
''पाहा, पाहा.''
''हं, सापडलं. 'उषा ओ गोधुली' (१९५१), 'चिरबिदाई' (१९५४), 'एशो फिर एशो' (१९५८) आणि 'कबीर कविता' (१९६१) असे चार कवितासंग्रह आहेत.''
''प्रसिद्ध होते का त्याकाळी? नाव होतं?''
''मोठ्या मासिकांमधून तर लिहीत नसत! रेल्वेतली साधीसुधी नोकरी आणि जागोजागी फिरणं. पण बऱ्याच मासिकांमध्ये लिहीत. मेदिनीपूरच्या एका सभेत त्यांना कोणीतरी 'कविभारती' उपाधी दिली होती. यायचे माझ्याकडे.''
''वय किती असेल?''
''खूप.''
''या पुस्तकांनंतर काही लिहिलं नाही?''
''आंधळे झाले ना? त्यामुळे रिटायर व्हावं लागलं. एक मुलगा होता बहुतेक... निखिल - हो, हो, वडील रिटायर झाल्यावर त्यांच्या जागीच नोकरी मिळाली त्याला.''
''तिकडे काचडापाडा भागात राहतो. आईवडिलांशी काही संबंध ठेवत नाही. खूपच वाईट परिस्थिती आहे त्यांची.''
हिमांशूबाबू म्हणाले, ''पुष्कळ मोठमोठ्या माणसांनी दिलेली सर्टिफिकेट आहेत त्यांच्याकडे, दाखवायचे मला. आता ही काही सांगायची गोष्ट नाही म्हणा; पण त्यांच्या बायकोनं खूप खेटे घातले तेव्हा मग मीच या आजारी लेखकाच्या पेन्शनसाठी खटपट केली होती.''
''मग? नाही जमलं?''
''छे, छे, असं कसं होईल?''
''आम्ही विचार करत होतो की...''
''अवश्य करा, त्यांचा सत्कार करा. अहो, शेवटी मरूनच जाणार नं माणूस? आपल्या कॉलनीतूनही काही मिळू दे त्यांना! ते तुमच्या दरवर्षीच्या सत्कार-समारंभांना जात असत. बायको हात धरून घेऊन जायची, आता बहुधा थकले असावेत.''
मग मुलांनाही आठवलं, एक आंधळा माणूस, डोळ्यांवर काळा चष्मा, बायकोचा हात धरून...
निखिल म्हणाला, ''खूप नामांकित, प्रसिद्धी पावलेले लोक तर यायलाच तयार नसतात इथे. आमचीच पळापळ होते. या वर्षी चार जणांना प्रत्येकी शंभर रुपये नाही का देता येणार?''
तपन म्हणाला, ''ते बजेटवर अवलंबून आहे निखिल.''
निखिल म्हणाला, ''किती आहे बजेट?''
तपन म्हणाला, ''मानू पालचे पाच हजार, प्रेसिडेंटचे पाचशे, वर्गणी फारतर हजार...''
निखिल म्हणाला, ''नाही जमणार?''
तपन म्हणाला, ''पाहतो.''
निखिल म्हणाला, ''सोव्हिनिअर तर छापाल? जाहिरातींचे...''
तपन म्हणाला, ''बघतो मी.''
हिमांशूबाबू म्हणाले, ''कशाला त्या कलकत्याच्या लोकांकडे वारंवार धावायचं आपण? त्यांना आपण कॉलनीत राहणारेच क्षुद्र लोक वाटतो! त्यापेक्षा आपल्या भागातल्या लोकांनाच...''
बाहेर आल्यावर तपन म्हणाला की, ''या हिमांशूबाबूंनाच अध्यक्ष करावं लागेल. त्यांच्याशिवाय त्या बुद्ढ्याबद्दल कोण काय बोलणार? पण येऊ तरी शकतील का ते कवी?''
निखिल म्हणाला, ''ते नाही येऊ शकले तर त्यांच्यावतीनं त्यांची पत्नी येईल, सत्कार घेईल. ते सगळं मी पाहून घेतो.''
अशा रीतीनं सर्व ठरल्यावर एका रविवारी सकाळी या कार्यक्रमाची कमिटी सुप्रभातबाबूंच्या घरी

अनुक्रमणिका

निमंत्रण द्यायला गेली.

जुनं, जीर्ण झालेलं घर. अंगणाला कुंपण. एका बांबूला खिळा ठोकून टांगलेली पत्राची पेटी, त्यावर 'काव्वभारती सुप्रभात दत्तचौधरी' लिहिलेलं. पेटी बघूनच कळत होतं की वर्षानुवर्षे त्यात एकही पत्र पडलेलं नाही.

कविपत्नी अंगणातच भुशाचे नि कोळशाच्या चुन्याचे गोळे करत बसलेली. अंगणात एक शेवग्याचं झाड. समोरच्या ओसरीवरच स्वयंपाकाची जागा.

निखिल म्हणाला, ''आजोबा कुठे आहेत?''

''आहेत घरात.''

''बाहेर बसत नाहीत आजकाल?''

''माझं कामधाम झालं की आणते बाहेर. अंघोळ घालते, मग पुन्हा आत घेऊन जाते.''

''बाहेर जात नाहीत वाटतं?''

''छे, शरीरात आता काही...''

''ऐकू येतं का?''

''हो. ऐकायला येतं.''

''हे लोक आलेत त्यांच्याशी बोलायला.''

''का बाबा, पेन्शनची काही गडबड झाली का?''

''नाही नाही, चांगली बातमी आहे.''

''चांगली बातमी घेऊन तर कोणी येत नाही बाबा, खरंतर कोणी येतच नाही, तुलाच कधीतरी औषध आणायला, वर्तमानपत्र आणायला शोधत असते.''

''मुलगा नाही येत?''

''नाही रे, दुर्गापूजेच्या वेळी तीस रुपये पाठवतो आणि दसऱ्याला एक पत्र. ये आत ये. जरा थांबायला सांग त्या लोकांना, त्यांना बाहेर आणून खुर्चीवर बसवते.''

या कामात थोडाफार वेळ गेला. तपन वगैरे आले तेव्हा सुप्रभात लुंगी नेसून खुर्चीत बसले होते. डोळ्यांवर काळा चष्मा, बारीक कापलेले पांढरे केस. शरीर एकेकाळी चांगलं भारदस्त होतं. आता हँगरवर टांगलेल्या शर्टासारखं. हाडांच्या सांगाड्यावरून चामडं लोंबत होतं. घरात एक प्रकारचा कुबट वास. कविपत्नीनं घाईघाईनं लघवीचं भांडं, थुंकी टाकायचं भांडं दूर नेलं.

कवी म्हणाले, ''नमस्कार, कोण आपण?''

''आम्ही तरुण संघाकडून आलो आहोत.''

''ओ, हं, तुम्हीतर खूप चांगले कार्यक्रम करता. मी जात असे पुष्कळदा लेखकांची भाषणं ऐकायला. आता नाही होत.''

''या वर्षी आपला सत्कार करायचं ठरलंय.''

''माझा? सत्कार...''

सुप्रभातना काय बोलावं तेच सुचेना. भिंतीवर फिकट पडलेलं एक मानपत्र टांगलेलं आणि चार फ्रेम करून टांगलेली कवितासंग्रहांची मुखपृष्ठं.

म्हणाले, ''पाच वर्षांपूर्वी म्हटलं असतं तर जाऊ शकलो असतो. आता वातानं शरीर आखडलं, चालता फिरताच येत नाही. याच कसंतरी बाहेर घेऊन जातात, गरम पाण्यानं अंघोळ घालतात.''

निखिल म्हणाला, ''आजोबा, मी निखिल, आलं लक्षात?''

''आलं बाबा, आलं.''

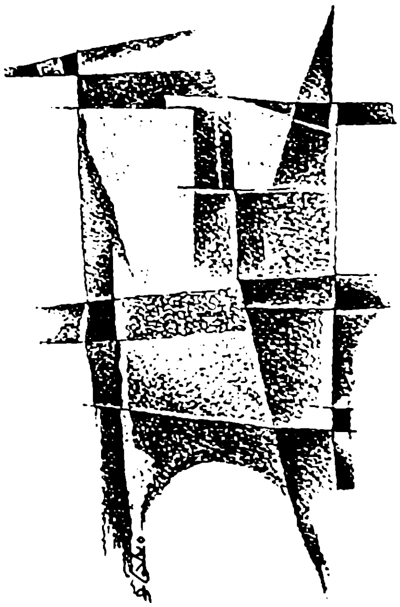
''तुम्ही नाही येऊ शकलात तरी हरकत नाही, तुमच्यावतीनं आजी जातील. पुरस्काराचा स्वीकार करतील.''

''तसं चालेल तर चांगलंच.''

''मी घेऊन जाईन आजींना.''

''बरं.''

ते लोक जात असताना कविपत्नी म्हणाल्या,

''थोडा चहासुद्धा देता आला नाही बाबांनो, माफ करा.''

''छे! छे! हे काय बोलता आजी? ही वेळही नाही चहाची.''

ते लोक गेल्यावर सुप्रभातनं बायकोला बोलावलं. म्हणाले, ''ऐकलंस ना?''

''ऐकलं.''

''मला वाटे की हे लोक मला विसरूनच गेले.''

''नाही, तसं कसं म्हणता?''

''हे बघ, माझ्यावतीनं सत्कार स्वीकारायला जा. भाषण काय देशील?''

''मला जमणार आहे का ते सगळं?''

''नाही नाही, भाषण दे. सत्कारसभेत भाषण करायचं असतं. त्या पाशकुडा गावात मला मानपत्र मिळालं तेव्हा मी भाषण दिलं होतं, ते छापूनही आलं होतं.''

''आणखी खूप दिलं होतं त्यांनी. मिठाई, धोतरजोडी, शाल! तू तर येऊच शकली नाहीस.''

''सपन तेव्हा फक्त दोन महिन्यांचा होता ना?''

''कमल!''

कविपत्नी एकदम चमकली. तिचं नाव होतं प्रफुल्लकमल. सुप्रभात फक्त 'कमल' म्हणायचे. आता तर कितीतरी वर्षांपासून नावानं हाक मारणं बंदच झालंय. ऐकलं का, वगैरे म्हणूनच चालून जातं. आता इतक्या वर्षांनंतर 'कमल'?

''बोला.''

''आज अंघोळ नाही करावीशी वाटत.''

''बरं, अंग पुसून देते.''

''तेच बरं होईल, मला जरा...''

''काय?''

''ती तिथली पेटी ओढून देतेस?''

''देते, आधी अंग पुसणं होऊ द्या, जेवून घ्या. औषध घ्या, मग देते काढून.''

''काय स्वयंपाक केलास?''

''अळकुडीची भाजी, वरण, भात आणि काय?''

''आणि काहीच नाही?''

''शेवग्याला फुलं लागलीत, ती दोनचार तळून देते.''

''ठीक आहे.''

अंग पुसून दिल्यावर, नवऱ्याला वाढताना कविपत्नीला गहिवरून आलं. मासोळीचं नावही विसरून गेलेत ते लोक! अवघं तीनशे अकरा रुपये पेन्शन. धर्मार्थ दवाखान्यातलं औषध, वर्षाला दोन लुंग्या, दोन पंचे, दोन बनियन, स्वतःसाठी दोन साड्या - यातलं काय वगळणार? स्वतःसाठी साड्या, परकर-पोलकी घ्यायला कविपत्नी जादवपूर स्टेशनलगतच्या जुन्या कपड्यांच्या बाजारात जाते. स्वस्तात होऊन जातं. चांगलंचुंगलं घेऊन तरी कुठे जायचंय दाखवायला? डॉक्टर म्हणतात, सुप्रभातला पौष्टिक अन्न द्या. काय देणार? अंगणात अळकुड्या होतात, मोसमात शेवग्याला फुलं, शेंगा लागतात, रेशनचे तांदूळ, डाळ, तेल हेच रेटतारेटता नाकीनऊ येतात. मुलाला भरपूर पगार मिळतो. टीव्हीपण घेतला म्हणे, निखिल सांगत होता. सूनही नोकरी करते. पण कविपत्नीला आता मुलाचा चेहरासुद्धा आठवत नाही. तिच्यावर पूर्णपणे अवलंबून असलेल्या नवऱ्याच्या चेहऱ्यापलीकडे आता काहीच दिसेनासं झालंय. नवऱ्याचं जेवण झाल्यावर त्याच थाळीत जेवून घेतलं बाईंनी. त्यानंतर खरकटं आवरणं, भांडी घासणं, भांडी घरात आणून ठेवणं वगैरे सर्व आटोपल्यावर मग एक पान तोंडात कोंबून ट्रंक ओढली आणि उघडली. त्या ट्रंकेत तरी काय? एक जुनी रेशमी साडी, दोघांच्या दोन सुती शाली. नवऱ्याचं एक स्वस्तातलं स्वेटर आणि एक चांदीचा कुंकवाचा करंडा आणि छोटीशी लाकडी पेटी होती. ती पेटी बाईंनी नवऱ्याला दिली.

कवी म्हणाले, ''कमल!''

''काय?''

''जरा वाचून दाखवतेस का?''

एकोणीसशे पन्नास ते साठच्या दरम्यान जे नामांकित कवी होते, त्यांची दोन-चार ओळींची पत्रं. शिवाय बंगभारती, साहित्यसुधा, कुमुद, पल्लीतोषिणी वगैरे मासिकांमधून व वर्तमानपत्रांमधून प्रकाशित झालेल्या काही पुस्तकपरीक्षणांची कात्रणं.

''वाच कमल, वाच. हे सर्व ऐकल्यावर मी भाषण लिहून देईन, तू ते भाषण द्यायचं.''

''चष्मा आणते.''

सुप्रभातनं सगळं मनःपूर्वक ऐकलं, ''उद्या मी सांगेन ते लिहून घे. असं वाटलं पाहिजे की जणू तू नव्हे, मीच बोलतोय.''

''काय हे?''

"हे बघ, सत्कार-समारंभाची बातमी वर्तमानपत्रातही येईल. हिमांशूबाबूंनी जरा प्रयत्न केला तर गरीब-आजारी लेखकांना मिळणारी विशेष मदतही मला मिळून जाऊ शकेल. खरं की नाही?"

"तुम्ही जसं म्हणाल तसं."

"तुझा हात दे बरं जरा हातात. कसा सोनचाफ्यासारखा रंग होता तुझा. सुघड देह. अंघोळ करून जेव्हा हसत बघायचीस, वाटायचं जणू खरंखुरं प्रफुल्ल कमळच!"

बायकोच्या हातावरून हात फिरवत सुप्रभात बोलत होते, "हाडं निघालीत आता..."

"म्हातारी झाले नं?"

"साठ म्हणजे काय वय झालं? पंधराव्या वर्षी लग्न अन् सोळाव्या वर्षी मुलाची आई! माझं नशीब असं की मुलगाही परका होऊन गेला. देवानं डोळे नेले हे बरंच झालं. तुझी ही अवस्था बघावी तरी लागत नाही."

"साठ कुठे हो, बासष्ट झाले."

"फार कष्ट करावे लागले गं?"

"काही कष्टबिष्ट नाही हो."

"नाही म्हणतेस?"

"नाहीच, तुम्ही आहात नं?"

दोघंही स्तब्ध बसून राहतात. जीर्ण जुनाट घरात पश्चिमेच्या खिडकीतून दिवस ढळल्याच्या खुणा दिसू लागतात. सगळीकडे फिकट पिवळा उजेड.

कार्यक्रमाचा दिवस जवळ येऊ लागतो. काही दिवसांपूर्वी माइकवरून घोषणा करण्यात आली. उत्साही निखिल रिक्षात बसून, हातात माइक धरून अगदी गळा फाडफाडून जोरजोरानं घोषणा देत होता - तरुण संघाचा सत्कारसमारंभ व मनोरंजनाचा वार्षिक कार्यक्रम! आम्हाला सांगण्यास अतिशय अभिमान वाटतो आहे की, या वर्षी आम्ही आपल्या कॉलनीतल्याच प्रतिभावंतांचा सत्कार करणार आहोत. चित्र काढणाऱ्या - नाही, म्हणजे आपल्या सुप्रसिद्ध चित्रकार आरती दत्त, नझरूल-गीतीगायक दीपक पुषीलाल, फुटबॉल खेळाडू मंटा... नाही, म्हणजे आपला सुमंत्र चौधरी आणि प्रख्यात कवी सुप्रभात दत्तचौधरी!

खास आकर्षण : सांस्कृतिक कार्यक्रम! लता मंगेशकर-कंठी गायिका पामेला राय यांचे गायन! धूपदाणीत निखारे ठेवून नृत्य करतील सुप्रसिद्ध धुनुची-नर्तक रंजू नायक! रेडिओ-कलाकार शिशिर पोद्दार यांचे कविताहवाचन.

सुप्रभात म्हणाले, "आजकाल कशी पद्धत बदलली बघ! माझं नाव दुमदुमतंय सगळीकडे!"

पत्नी, "हो नं, ऐकूनही पारणं फिटतं कानांचं."

"हे बघ, चांगली तयार होऊन जा. सत्कार-समारंभ आहे हा!"

"हं."

तसं पाहिलं तर फक्त निखिलशीच ओळख आहे थोडीफार. त्याच्याकडेच गेली कविपत्नी. पूर्वी कॉलनीतलं वातावरण वेगळं होतं, आता वेगळं. निखिलचं चांगलं सजवलेलं पक्कं घर होतं. निखिलची आई आता चांगली सुखवस्तू गृहिणी झाली होती. कविपत्नी तिच्याकडेच गेली. खोटं बोलणं तर भागच होतं -

"दोन्ही चांगल्या साड्या लॉन्ड्रीत दिल्या बाई. एखादी मिळेल का या दिवसापुरती?"

"घ्या नं, मतदान करायला जाता तेव्हाही देतेच की!"

"हातात, गळ्यातही काही नाही."

"मी तर नकली दागिनेच वापरते हो, आजकाल खरं सोनं घालायची सोय आहे का? आहे सगळं; पण भीतीपोटी घालत नाही. गळ्यातलं देते हवं तर पण हातातली बांगडी तुम्हाला होणार नाही नीट."

"बरं, विकत घेऊन घेईन."

मग दोन नकली पितळेच्या बांगड्या विकत घ्याव्या लागल्या. केस बांधून नीट अंबाडा घालावा लागला. गळ्यात उसनी आणलेली साखळी. अंगावर इस्त्री केलेली साडी, पायात रबरी चप्पल. सगळा सरंजाम झाला.

सुप्रभात, "भाषण नीट वाचशील बरं का?"

"हो, वाचीन."

"आणि... आज ऐटीत वावरण्याचा दिवस... चांगली थाटात मिरव."

"हो."

"कॉलनीत आता खूप पैसेवाले झालेत; पण पैशानं काय होतं? त्यांना काय कवी म्हणून मानाचा मुजरा देईल का कोणी?"

"नाही नं, कसा देतील?"

निखिल रिक्षा घेऊन आला. कविपत्नी पतीच्या

अनुक्रमणिका

पाया पडून, भाषणाचा कागद हाती घेऊन रिक्षात बसली. तरुण संघाच्या आत आणि बाहेर खूप गर्दी उसळली होती. लता-कंठी पामेलाची सगळे उत्सुकतेनं वाट बघत होते. फुटबॉल खेळाडू सुमंत्रचे प्रशंसकही अनेक. इतका झगझगीत प्रकाश सगळीकडे पसरला होता की कविपत्नी मनातून घाबरूनच गेली. कधी इतक्या लोकांसमोर येण्याची वेळच आली नव्हती. म्हणाली, ''निखिल, माझा हात धरतो का जरा?''

''हो, हो, या अशा इकडे...''

असं म्हणून त्यांना व्यासपीठावर नेऊन बसवलं. हिमांशूबाबूंनी 'या', 'बसा' म्हटल्यावर तिला जरा हायसं झालं. ती आजूबाजूला बघू लागली.

हिमांशूबाबूंनी परिचय करून दिला, ''या कवी सुप्रभात दत्तचौधरींच्या पत्नी, या पतीच्यावतीनं सत्कार स्वीकारतील. या चित्रकार आरती दत्त. हे नझरुल-गीती गाणारे प्रसिद्ध गायक दीपक पुषीलाल आणि हे सुमंत्र- फुटबॉल खेळाडू. सगळे तरुण वयाचे होते. त्यांनी नमस्कार केला, कविपत्नीही तोंडातल्या तोंडात पुटपुटली, ''नमस्कार.''

लोकांची गर्दी बाहेरच जास्त, आत कमीच.

तपननं हिमांशूबाबूंना म्हटलं की कार्यक्रम सुरू करून टाकू या. जमाना बदललाय नं? पामेलासाठी इतकी गर्दी झालीय.

''रंजू कुठं आहे?''

''मेकप रूममध्ये.''

''शिशिर पोद्दार?''

''त्यांना बसवलंय. हा सत्कार-समारंभ आटोपला की मग बोलावतो मंचावर!''

''या मंडळींचा परिचय कोण करून देणार?''

''बाकीच्यांचा मी करून देतो पण कवींबद्दल तुम्ही बोला. आम्हाला तर काहीच माहीत नाही.''

कविपत्नीला घाम सुटला. नवऱ्यानं हौसेनं लिहून दिलेलं भाषण हे लोक वाचू देतील का? हिमांशूबाबूंनीच वाचून दाखवलं तर! विचारावं का त्यांना? तेवढ्यात समारंभाला सुरुवातही होऊन गेली - ''मित्रहो! आपला कार्यक्रम सुरू होत आहे. स्वागत-गीत सादर करतील संगीत-वितानचे कलाकार!''

व्यासपीठावर जरा खळबळ माजली. मुलामुलींचा एक मोठा गट गर्दीगर्दीनं व्यासपीठावर येऊन उभा राहिला. त्यांच्या चेहऱ्यावर काहीही भाव नव्हते. पढवलेलं गाणं कर्कश आवाजात म्हणून ती पोरं निघून गेली.

कविपत्नी म्हणाली, ''हिमांशूबाबू!''

''काय बाई?''

''त्यांनी एक भाषण सांगितलं ते मी लिहून आणलंय. तुम्ही वाचून दाखवाल?''

''बघू या, द्या. माझ्याकडे द्या तो कागद.''

''नाही. म्हणजे, माझं अक्षर...''

हिमांशूबाबूंनी कागदावरून नजर फिरवली आणि एक सुस्कारा सोडत म्हणाले, ''मग बघू, सध्या राहू द्या तुमच्याकडेच.''

''मित्रहो, आता आपण प्रतिभावंतांचा सत्कार- समारंभ सुरू करत आहोत...' ए मिली... इकडे ये... सर्वप्रथम सत्कार स्वीकारताहेत आरती दत्त... ए मिली, अशी इकडून ये नं!''

मिली नावाची एक मुलगी आली आणि तिनं आरती दत्तच्या हातात एक ट्रे दिला.

''आम्ही अध्यक्षांना मानपत्र वाचून दाखविण्याची विनंती करतो.''

हिमांशूबाबूंनी मानपत्र वाचून दाखवलं. मग आरती दत्त भारावलेल्या आवाजात काहीतरी बोलली. टाळ्या...

''मित्रहो, आता आम्ही...''

कविपत्नीचं डोकं बधिर होऊन गेलं. सर्वांगाला जणू मुंग्या येऊ लागल्या. छे, इथे नवऱ्याचं भाषण वाचून दाखवणं तिला जमणारच नाही. हिमांशूबाबूंचा आवाज येत होता...

''कवी सुप्रभात दत्तचौधरी यांना आजची पिढी ओळखत नाही, म्हणून त्यांचा थोडक्यात परिचय करून द्यावा लागणार आहे. 'उषा ओ गोधुली', 'चिरबिदाई', 'एशो फिरे एशो', 'कबीर कविता' - या कवितासंग्रहांची नावं आज कोणाला माहीत नसली तरी एक काळ असा होता की...''

बाहेर एकदम हलकल्लोळ माजला - आली! आली! हॉलमध्ये बसलेलेही काही लोक उठून बाहेर गेले.

हिमांशूबाबू बोलत होते - ''त्यांच्या कवितेतील सहजता, निसर्गप्रेम, जीवनतृष्णा...''

तपन बाजूनं बोलला, ''शॉर्ट करा सर, कट करा... पामेला येऊन पोहोचली आहे.''

हिमांशूबाबू आणखी थोडं बोलले. मग मिलीनं

नाचतनाचत येऊन कविपत्नीच्या हाती एक ट्रे दिला. कविपत्नीनं उभं राहून तो घेतला. तिचे डोळे चुरचुरत होते.

हिमांशूबाबूंनी मानपत्र वाचलं. आता बाहेरचा सगळा कोलाहल आत घुसला होता. समोर एक बनारसी साडी नेसलेली मुलगी आणि तिच्यामागे असंख्य लोक!

हिमांशूबाबूंनी कविपत्नीसमोर माइक धरला, म्हणाले, ''फक्त आभार माना. लोक काही ऐकण्याच्या मनःस्थितीत नाहीत.''

कविपत्नीनं कसंतरी घाबरत, ''मी आपले आभार मानते. नमस्कार!'' एवढंच म्हटलं, एकही टाळी पडली नाही.

तपन म्हणाला, ''चला, चला... अरे हे काय, तुमच्या हातातून पडून जातंय सगळं, नीट धरा. ए निखिल, यांना रिक्षात चढवून दे बाबा...''

निखिलनं ट्रे, फुलांचा गुच्छ, मानपत्र, मिठाईचा पुडा वगैरे सामान घेतलं. म्हणाला, ''गाण्याच्या कार्यक्रमाला थांबणार नाही का?''

''नाही रे निखिल, डोकं गरगरतंय माझं.''

''ते पाकीट नीट धरा, एकशे एक रुपये आहेत त्यात, रिक्षात चढवून देतो मी.'' रिक्षात चढवता चढवताच आतून टाळ्यांचा कडकडाट ऐकू आला. वाद्यांचा गजर.

निखिल घाईघाईनं धावतच आत निघून गेला. कविपत्नी रिक्षावाल्याला म्हणाली, ''चल बाबा!'' तिनं नवऱ्याचं भाषण आणि पैशाचं पाकीट पोलक्यात खोचलं.

'त्या लोकांनी रिक्षाभाडं दिलंच नव्हतं. पाकिटात एकशे एक रुपये आहे म्हणत होते. त्यातलाच एक रुपया देऊन टाकावा.' असा विचार केला कविपत्नीनं.

जरा मोकळ्यावर आल्यानंतर तिच्या डोक्यातली गरगर जरा निवळली. ट्रेमध्ये काय काय दिलंय कोणास ठाऊक! त्यावर पदर झाकून घेतला होता. भाषण तर वाचून दाखवता आलं नाही. आता वाटतंय की ते लोक हिमांशूबाबूंचंही काही ऐकण्याच्या मनःस्थितीत नव्हते. ते भाषण वाचलं असतं तर हसले असते, मध्येच थांबायलाही सांगू शकले असते. कवी सुप्रभातना कोण ओळखतं? सगळे त्या पोरीचं गाणं ऐकायलाच जमले होते... लता-कंठी पामेलाचं गाणं आसमंतात दुमदुमत होतं.

रिक्षावाला म्हणाला, ''लताला आणलंय!''

''भरभर चल बाबा...''

घरासमोर आल्यावर सगळं सामान घेऊन उतरणं, भाडं देणं... इतक्या प्रकाशाच्या झगझगाटातून आल्यावर ओसरीवरचा कंदील आणि खुर्चीवर बसलेला नवरा... कविपत्नीच्या डोळ्यांत पाणी आलं.

''आलीस परत?''

''आले.''

''भाषण वाचलंस ना?''

''हिमांशूबाबूंनी तुमची खूप प्रशंसा केली... भाषण... वाचलं.''

''लोक काय म्हणाले?''

''अहो किती टाळ्यांचा कडकडाट कानठळ्या बसल्या जणू...''

''खरं सांग.''

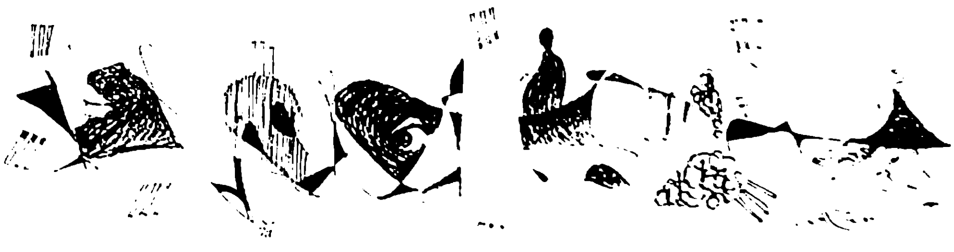
''खरंच सांगतेय.''

''मग तू रडते आहेस ते...''

अहो केवढा आनंदाचा दिवस... डोळ्यांत पाणी नाही येणार? हे पाहा, माझा हात धरा. स्टेनलेसची थाळी दिलीय. मानपत्र दिलंय. मोठा संदेश-मिठाई भरलेला डबा, एकशे एक रुपये - फुलांचा गुच्छ - सगळं खूप चांगलं. किमती सामान आहे.''

''मानपत्रात काय लिहिलंय?''

''वाचू का?''

अनुक्रमणिका

कविपत्नी मानपत्र वाचू लागली, त्यात लिहिलेल्या सगळ्या चांगल्या-चांगल्या स्तुतिपर गोष्टी वाचतावाचता तिच्या जीवात कालवाकालव होऊ लागली. फुलांच्या गुच्छात चेहरा बुडवून सुप्रभात ऐकत होते. विजयोल्हासानं चेहरा उजळून निघाला होता. म्हणाले, ''शेवटी त्यांना लिहावंच लागलं नं की आपला गौरव करून आम्ही स्वतःच गौरवित झालो आहोत, धन्य झालो आहोत म्हणून! बापरे, किती बहारदार विशेषणं वापरून लिहिलंय हे मानपत्र! काय म्हणतेस? खरं की नाही?''

कविपत्नीच्या डोळ्यांतून पाण्याच्या अखंड धारा. हळूहळू, थांबत-थांबत ती मानपत्र वाचून दाखवत होती. नाहीतर सुप्रभातना नीट समजणार नाही ना!

सुप्रभात आंधळे, त्यांना बायकोचा चेहरा दिसत नव्हता. ते आपल्याच नादात, आनंदात डोलत होते. म्हणाले, ''पाहा तरी, केवढा गौरवाचा दिवस हा! मी स्वतःच गेलो असतो, तर ऑटोग्राफसाठीच रांग लागली असती, मग काय केलं असतं मी?''

आणि अचानक, याच क्षणी, देवानं पतीला आंधळं केल्याबद्दल फार कृतज्ञता दाटून आली तिच्या मनात. देव करतो ते बऱ्यासाठीच! डोळे असते तर ते स्वतःच गेले असते आणि डोळ्यांसमोर सर्व बघावं लागलं असतं.

कविपत्नी म्हणाली, ''आता घरात जायचं का? तुम्हाला आत नेऊन कडी लावून घेते.''

''हो, तेच बरं, इथं डास खाऊन टाकताहेत अगदी.''

लता मंगेशकरचा आवाज लाभलेल्या पामेलाचं गाणं इथवर ऐकू येत होतं. कविपत्नीनं नवऱ्याचा हात धरून त्याला जपून आत नेलं आणि वर्तमानकाळाला बाहेर ठेवून दार बंद करून टाकलं. घट्ट कडी लावून टाकली.

कवी म्हणाले, ''सगळं सामान आणलंस का आत?''

''हो आणलंय.''

''भाषणाचा कागद कुठाय?''

''तो त्यांनी मागून घेतला... कुठे वर्तमानपत्रात वगैरे छापणार असतील... चांगलं भाषण आहे नं? किती विचार करून लिहिलं होतं तुम्ही...''

कविपत्नीला मग हुंदकाच फुटला. सुप्रभात तिच्या डोक्यावरून हात फिरवू लागले. नवऱ्याचा इतका मान-सन्मान झालेला पाहून बायको अत्यानंदानं रडणारच की!

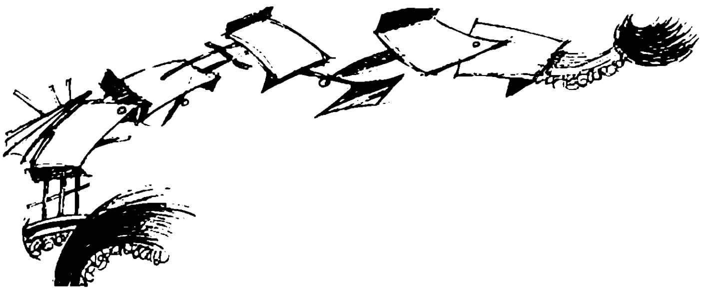
''रडू नकोस. सांभाळ, इतकं भावनावश होऊ नको...''

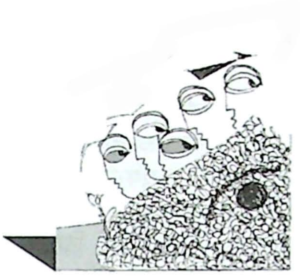
कविपत्नीनं होकारार्थी मान डोलवली, पण रडू थांबवणं अशक्य होतं.

• **लेखनकाल** १९८५

• • •

▪ पद्मगंधा प्रकाशनाने प्रकाशित केलेल्या महाश्वेतादेवी यांच्या अनुवादित निवडक कथांचा संग्रह 'कथा पंचदशी' मधून साभार.

युगप्रवर्तक आणि युगान्तक

अरुण जाखडे

भारतीय लोकविद्येचे आणि संस्कृतीचे एक अपर्यायी विद्यापीठ ठरलेले श्रेष्ठ संशोधक-चिंतक डॉ. रा. चिं. ढेरे यांचे अलीकडेच दि. १ जुलै २०१६ रोजी वयाच्या ८६ व्या वर्षी निधन झाले. ही घटना महाराष्ट्रातील लोकसंस्कृतीचे, संशोधनविद्येचे माहेरघरच हरपल्यासारखी अतीव शोकपूर्ण आहे. ज्येष्ठ प्रकाशक-लेखक अरुण जाखडे ह्यांचा ढेरे यांच्या भावस्मृतींना अभिवादन करणारा हा लेख.

अनुक्रमणिका

अण्णांवर लिहिणे इतके का सोपे आहे? त्यांच्या कितीतरी प्रतिमा समोर येतात, त्यातली कोणतीही एक प्रतिमा एका लेखात बसू शकत नाही. दोन मुख्य प्रतिमा : एक, संशोधक, व दुसरी त्यांचे व्यक्तित्व. त्यांच्या व्यक्तित्वातसुद्धा कितीतरी गोष्टी आहेतः एक गृहस्थी, एक सुहृदयी मित्र, एक रसिक माणूस, जीवनातील विविध गोष्टींबद्दल कुतूहल आणि रस असणारे, ही यादी आणखी वाढू शकते. गेली वीस-पंचवीस वर्षे त्यांच्या सहवासात राहिल्यानंतर अण्णांच्या अशा कितीतरी प्रतिमा डोळ्यांसमोर उभ्या राहतात. ह्या प्रतिमांना अनेकांनी वेगवेगळी रूपे दिली. कोणी ऋषितुल्य, कोणी व्रतस्थ, कोणी शोधयात्री, कोणी कवी, कोणी मनस्वी, कोणी फकिरी वा संन्यस्त वृत्तीचा आणि आणखी कोणी काही. ज्यांना ते जसे दिसले, भावले, अनुभवले तसे. ह्या सगळ्या गोष्टी इतक्या एकरूप आहेत की, त्यातला एक पदर बाजूला काढून फक्त अण्णा दाखवणे अशक्य आहे.

डॉ. रा. चिं. ढेरे यांच्यासारखी अफाट माणसं शतकात एखाद-दुसरी होत असतात. ते मला भेटलेत, त्यांच्याबरोबर मला काम करता आलं, आयुष्याचा, माझ्या आयुष्याचा जवळजवळ एकतृतीयांश भाग त्यांच्याबरोबरच घडला, हे माझ्यासाठी तरी फार अद्‌भुत आहे. कल्पनातीत आहे, आणि हे सगळे दिवस आता भूतकाळात किंवा आठवणीत जमा झाले आहेत. त्या गप्पा, त्या चर्चा, ते त्यांचे बोलणे, यांतूनच आपल्या मनाला आणि आयुष्याला आकार मिळतो, तसा मला मिळाला, शल्य एकच की, याची कोणती परतफेड वा गुरुदक्षिणा अण्णांना मी देणार? परमेश्वराचे आभार, की त्याने मानवाला विस्मृतीबरोबर स्मृतीचे अभय दिले आहे. ह्या माझ्या स्मृतीत ते अविस्मरणीय आणि सर्जनशील दिवस आहेत.

माझ्या प्रकाशनसंस्थेचा प्रारंभच अण्णांच्या पुस्तकांनी झाला आणि पुढे त्यांची पुस्तके प्रकाशित करत राहिलो. यातूनच प्रकाशनसंस्थेला एक आकार आला. मी अनेक मान्यवर व नवोदित लेखकांची उत्तम पुस्तके काढली हे खरेही असेल; पण मी स्वतः व माझी संस्था अण्णा आणि त्यांच्या पुस्तकांनाच केंद्रस्थानी ठेवत आलो. बाकीचा व्याप हाही त्या अनुषंगानेच म्हणजे संशोधन, समीक्षा ह्या विषयांतच वाढत गेला. ह्यामुळेच संस्थेला एक चेहरा प्राप्त झाला. त्याचे सगळे श्रेय अण्णांच्या प्रकाशित केलेल्या ग्रंथांनाच आहे. अण्णांच्या ग्रंथांमुळेच मी 'ग्रंथप्रकाशक' झालो, याचा मला सार्थ अभिमान आहे.

असे प्रकल्प करताना लेखकांचाही सकारात्मक प्रतिसाद लागतो. त्याच काळात अण्णांनी त्यांच्या पूर्वप्रकाशित ग्रंथांत विखुरलेले लेख व त्या अनुषंगाने पुढे लिहिलेल्या नवीन लेखांची पुनर्मांडणी करून तीन नवी हस्तलिखिते तयार केली होती. ती तिन्ही एकाचवेळी प्रकाशित होणेही आवश्यक होते; कारण त्यात एक अंतःसूत्र होते. ते तीन ग्रंथ म्हणजे, 'लोकदेवतांचे विश्व', 'लोकसंस्कृतीचे उपासक' आणि 'भारतीय रंगभूमीच्या शोधात.' हे एकाच दिवशी म्हणजे १५ जानेवारी १९९६ रोजी आळंदी येथील साहित्य-संमेलनाच्या निमित्ताने आम्ही प्रकाशित केले. ह्या तीनही पुस्तकांत महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक इतिहास तर दडलेला आहेच; शिवाय अण्णांचे लोकसंस्कृतीविषयक संशोधन-चिंतनही आपणांस दिसते. ही तीन पुस्तके अभ्यासकांनी एकाचवेळी वाचावीत हाही उद्देश होता.

प्रकाशनसंस्थेच्या प्रारंभाला एकाचवेळी तीन संशोधनग्रंथ प्रकाशित करण्याचे माझे धाडस अनेकांना आश्चर्यकारक वाटले; परंतु पुढे मी ह्याच गोष्टी पुनःपुन्हा करत राहिल्यामुळे आता तीच माझी ओळख झाली.

ह्या तीन पुस्तकांचाच पुढचा भाग म्हणजे 'संत, लोक, अभिजन' हे पुस्तक मार्च १९९८ मध्ये प्रकाशित केले. या ग्रंथाच्या उपशीर्षकातच म्हटले आहे, 'ज्ञानदेवादी संतांनी घडविलेले मराठी लोकसंस्कृतीचे उन्नयन आणि अभिजन संस्कृतीचे शुद्धीकरण.'

ह्यात अभिजन संस्कृतीचे शुद्धीकरण ही गोष्ट महत्त्वाची आहे. बहुजनांच्या संस्कृतीला सन्मान, गौरव देण्यामागचा अण्णांचा हेतू व त्या अनुषंगाने त्यांचे संशोधन, चिंतन आयुष्यभर विस्तारतच राहिले.

अशा पद्धतीने अण्णांनी लिहिलेली असंकलित टिपणे, नवे लेख, काही अगोदरच्या पुस्तकांतले समाविष्ट लेख यांतूनच 'लोकसाहित्य : शोध आणि समीक्षा', 'श्रीआनंदनायकी', 'आज्ञापत्र', 'मुसलमान मराठी संतकवी' अशी मालिकाच पुढे आली. 'श्रीआनंदनायकी'च्या प्रस्तावनेतच अण्णांनी माझ्या योजनेची व ग्रंथप्रकाशनासाठीच्या आग्रही भूमिकेची पावती दिली आहे.

देवताविज्ञान हाही अण्णांच्या संशोधनाचाच विषय. मराठीत ही ज्ञानशाखा अण्णांनी अधिक प्रतिष्ठित केली. देवताविज्ञानविषयक 'लज्जागौरी' (१९७९) आणि 'श्रीविठ्ठलःएक महासमन्वय' (१९८४) ही पुस्तके मी प्रकाशनक्षेत्रात येण्यापूर्वीच प्रकाशित झाली होती. ती केवळ बहुचर्चित ठरली नव्हती तर ह्या

पुस्तकांमुळे अण्णांना मोठे सन्मानही त्या काळात प्राप्त झाले. ह्या पुस्तकांच्या नव्या आवृत्त्या काढण्याची संधीही अण्णांनी मलाच दिली. ह्या पुस्तकांप्रमाणेच 'दक्षिणेचा लोकदेव श्रीखंडोबा', 'दत्तसंप्रदायाचा इतिहास', 'नाथसंप्रदायाचा इतिहास' ह्या पुनर्व्यवस्थापित पुस्तकांप्रमाणेच 'श्रीतुळजाभवानी' (२००७), 'करवीरनिवासिनी श्रीमहालक्ष्मी' (२००९), 'श्रीव्यंकटेश्वर आणि श्रीकालहस्तीश्वर' (२०११) ह्या संपूर्णतः नव्या ग्रंथांनी देवताविज्ञान ही शाखा अधिक समृद्ध होत गेली. अण्णांची प्रकृती ठीक नसतानाही त्यांच्या अफाट स्मरणशक्तीच्या आधारे व अरुणाताईंच्या सहकार्याने 'श्रीपर्वताच्या छायेत', 'त्रिविधा' आणि 'श्रीनामदेव, जनी आणि नागरी' ही पुस्तके गेल्या वर्षी अण्णांच्या वाढदिवसाला प्रकाशित केली. म्हणजे एकाच वेळी अण्णांच्या तीन पुस्तकांचे प्रकाशन पद्मगंधाने दोन वेळा केले. हे करताना 'लोकसंस्कृतीचे प्रातिभदर्शन' व 'संस्कृतीची शोधयात्रा' हे अण्णांचे दोन गौरवग्रंथही प्रकाशित केले.

आता ह्या वर्षीही अण्णांच्या ८७ व्या वाढदिवसाच्या निमित्ताने 'श्रीनरसिंहोपासनाःउदय आणि विकास' ह्या नव्या ग्रंथाचे प्रकाशन होणार होते. 'लोकसंस्कृतीचे प्रातिभदर्शन' ह्या ग्रंथाची नवी आवृत्ती व 'दक्षिणेचा लोकदेव श्रीखंडोबा'ची नवी आवृत्ती असे तीन ग्रंथ प्रकाशित होणार होते. श्रीनरसिंहासाठी त्यांनी यापूर्वी काही लेख लिहिले होते. फार मोठा प्रवासही केला होता आणि त्याला अंतिम स्वरूप देण्यापूर्वीच अण्णांना मोठ्या शारीरिक मर्यादा आल्या. काही चमत्कार होऊन यातून अण्णा बाहेर येतील अशीही आशा होती; पण ते अशक्य दिसू लागल्यावर, श्रीनरसिंहावरचे त्यांचे उपलब्ध काम प्रकाशित करण्याचे अरुणाताईंनी आणि मी ठरविले; परंतु...

असे संशोधनग्रंथ प्रकाशित करताना खूप सावध राहावे लागते. टिपा, तळटिपा, संदर्भसूची, नामसूची यांबरोबरच त्या लेखकाने हे उभे करताना घालवलेली आयुष्याची वर्षे ह्या गोष्टी फार गांभीर्याने घ्याव्या लागतात. प्रकाशकाने तटस्थ वृत्तीने आपल्या सहकारी लोकांवर अवलंबून राहून ग्रंथ प्रकाशित करणे ही गोष्ट मला व्यक्तिशः मान्य नाहीच. मला केवळ आर्थिक गुंतवणूक कधीच महत्त्वाची वाटत आली नाही; मला त्या ग्रंथात लेखकाइतकीच आपलीही मानसिक गुंतवणूक असायला हवी असे वाटत आले. नव्हे, ती आपोआपच होत जाते. एका सर्जकाबरोबर माझा समांतर सर्जनप्रवास चालला तरच माझे विकसन होऊ शकेल. माझ्या ह्या स्वभावामुळेच अण्णांचा विश्वास मला प्राप्त करता आला आणि ही प्रकल्पयात्रा बावीस वर्षे आनंदात पार पडली.

अण्णांच्या एकूण कामाचा व्याप, प्रकल्प हातात घेण्यापूर्वी त्यासंबंधी त्याचा केलेला अभ्यास, विविध ग्रंथांचा, संदर्भांचा घेतलेला शोध आणि नंतर क्षेत्रीय कार्य हे सगळे मी जवळून पाहिले. त्यांची ही कार्यपद्धती आणि संशोधनक्षेत्र पाहिले तर अण्णा केवळ मराठी संस्कृतीचे, महाराष्ट्राचे संशोधक-अभ्यासक नाहीत तर ते संपूर्ण भारताचेच संशोधक आहेत. त्यांचे ग्रंथ इतर भाषांत अनुवादित झाल्यावर महाराष्ट्राबाहेरील अभ्यासकांच्याही लक्षात येईल की, अण्णांचे संशोधन हे भारताच्या व्यापक सांस्कृतिक पार्श्वभूमीवर आहे. त्यांनी क्षेत्रीय कार्य व जो प्रवास केला आहे, तो केवळ महाराष्ट्रातच नाही, तर कर्नाटक, आंध्र, केरळ, तमिळनाडू, गोवा ह्या दक्षिणी राज्यांप्रमाणेच उत्तरेतील ओरिसा, आसाम, बंगाल यासारख्या ईशान्यपट्टीप्रमाणेच उत्तरेकडील इतर राज्यांतही केलेला आहे. ह्या संपूर्ण भारतीय पार्श्वभूमीवर अण्णांची इतर भारतीय संशोधकांच्या कामाशी तुलना केल्यास अण्णांच्या कार्याचे मोठेपण आज ना उद्या लक्षात येईल.

अण्णांनी हाती घेतलेले काही भारतीय पातळीवरचे प्रकल्प, भारतीय पातळीवरचे संप्रदाय आणि त्यासंबंधीची साधनसामग्री पानशेतच्या पुरात वाहून गेली. अण्णांचा लेखनप्रवास हा ललित लेखनाकडून लोकसंस्कृती व संशोधनाकडे झाला. अण्णांनी कविता केल्या आहेत, नाटिका लिहिल्या आहेत, चरित्रेही लिहिली आहेत; पण नाथसंप्रदायाच्या अभ्यासाच्या निमित्ताने त्यांना सापडलेली संशोधनाची वाट हीच पुढे त्यांचा जीवनध्यास झाला. तरीही अण्णांचा प्राचीन-अर्वाचीन आणि अगदी समकालीन साहित्याचाही अभ्यास होता. अनेक साहित्यकार त्यांचे मित्र होते आणि अनेक साहित्यकारांनी अण्णांच्या कामाचे मोल जाणले होते. अण्णांविषयी त्यांनी आपला आदर वेळोवेळी व्यक्त केला आहे.

तर हा ललित लेखनापासून लोकसंस्कृतीकडे जाणारा प्रवास म्हणजे रवींद्रनाथ टागोरांच्या अगदी उलट. टागोर लोकसाहित्याकडून कवितेकडे व इतर साहित्यप्रकारांकडे वळले. एकेकाळी लोकगीते संकलित

अनुक्रमणिका

करत होते आणि प्रारंभीची त्यांची पुस्तके लोकसाहित्यावरचीच आहेत. महाराष्ट्राची किंवा दक्षिणेची लोकसंस्कृती आणि भारतातील इतर भागांतील लोकसंस्कृतीतील लोकजीवन, लोकपरंपरा फार वेगळ्या नाहीतच. अण्णांचा 'महाराष्ट्राचे थोर संशोधक'ऐवजी 'भारतीय लोकसंस्कृतीचे थोर संशोधक' असाच उल्लेख करायला हवा. अण्णांनी महाराष्ट्राच्या देव्हाऱ्याचेच दर्शन घडविले नाही,तर संपूर्ण भारताच्या देव्हाऱ्याचेच दर्शन घडविले आहे.

अण्णांकडे पीएच.डी., डी. लिट. अशा सर्व पदव्या असताना अण्णा विद्यापीठीय अभ्यासापासून किंवा कार्यपद्धतीपासून दूर राहिले. ते जाणीवपूर्वक दूर राहिले असावेत. विद्यापीठीय अभ्यास आणि अभ्यासक्रमाच्या शिस्तीच्या बाहेर जाऊन, त्यांनी ही विद्यापीठीय चौकट मोडली किंवा नाकारली. यामुळेच त्यांचे ग्रंथ विद्यापीठीय संशोधनांपेक्षा आगळेवेगळे ठरतात. आपली विद्यापीठे ही समाजाच्या मूळ स्वरूपांपासून, समाजाच्या गतिविधींपासून सतत दूर राहिली आहेत. संशोधनाचे स्वरूप व्यक्तिगत वा मार्गदर्शकांच्या प्रभावाखाली पारंपरिक व तत्त्वशोधनप्रधान असते, ती पद्धत समाजविन्मुख असते व सर्जनशील विचाराला लक्षात घेणारी नसते. आपसातील हितसंबंधातही ती अडकलेली असते. या सर्व गोष्टींमुळे रूढ विचारांपेक्षा ते वेगळी मांडणी करत नाही.

अण्णांच्या संशोधनाला अशी कोणतीच चौकट किंवा मर्यादा नसल्यामुळे अण्णा समाजसन्मुख राहिले आणि रूढ समजुतींना धक्के देणारे निष्कर्ष त्यांनी मांडलेत. यासाठी त्यांना वाद-विवादांना सामोरे जावे लागले आणि मनस्तापासही. पण खरा संशोधक हा लोकानुनय थोडाच करत असतो? परंपरेच्या उथळ अर्थाबाहेर जाऊन काही नवे सांगणाऱ्याला भोगावे लागणारे भोग अण्णांनाही भोगावे लागले.

जाहीर कार्यक्रमात, समारंभात वा सांस्कृतिक गलक्यात न मिसळणाऱ्या अण्णांना मात्र माणसांचे वेड होते. अण्णांचे स्नेही आणि चाहतावर्ग फार मोठा होता. त्यात परदेशी अभ्यासक होते आणि अशिक्षित माणसंही. पानशेतच्या पुरात घराला लागलेला ओलावा पुढे काही दिवसांनी किंवा घर बदलल्यानंतर गेला; परंतु त्यांच्या घराला असलेला माणुसकीचा ओलावा कायमच होता. आतिथ्य आणि माणसांच्या प्रेमासाठी ते घर कायम उत्सुक असायचे.

अण्णांना पुष्कळ पुरस्कार मिळाले; परंतु पुरस्कार मिळाल्याबद्दल अभिनंदन करायला जावे, तर अण्णा संकोचलेलेच असायचे. पुरस्कार घ्यायला जा, भाषणं करा, तिथं वेळ घालवा हे त्यांना मान्य नव्हते. काही महत्त्वाच्या पुरस्कारांना लोकाग्रहास्तव किंवा कुटुंबीयांच्या आग्रहास्तव ते गेलेच; पण अपवादानेच. अनेक पुरस्कार ह्यासाठी त्यांनी नाकारले. अण्णा म्हणायचे, ''तुम्हाला मला पुरस्कार द्यायचाच ना, तर घरीच या. आपण चहापाणी घेऊ आणि मी इथे, माझ्या घरी त्याचा स्वीकार करतो.''

ह्यामागे अण्णांची भूमिका स्पष्ट होती; ती म्हणजे तुम्ही ज्या कामासाठी माझा गौरव करता, पुरस्कार देता, ते मूळ काम सोडून मी गौरव स्वीकारत, पुरस्कार स्वीकारत फिरत राहिलो तर उद्देश बाजूलाच राहील. आजकाल माध्यमांमुळे प्रसिद्धीचे वाढलेले फॅड पाहता, अण्णांची प्रसिद्धिविन्मुख वृत्ती ही अभावात्मकच नव्हे तर दुर्मीळ गोष्ट आहे. ह्यांमुळेच महाराष्ट्र शासनाचा पहिला 'ज्ञानोबा-तुकाराम पुरस्कार' अण्णांना मिळाला तेव्हा तत्कालीन मुख्यमंत्री विलासराव देशमुख सकाळपासून सारखी चौकशी करत होते की, 'अण्णा येत आहेत ना?' मुंबईला हा कार्यक्रम होता. अण्णा पुण्याहून निघाले आहेत, ते पुरस्कार घ्यायला येत आहेत हे कळल्यावर विलासरावांना हायसं वाटलं. तसं त्यांनी जाहीर बोलूनही दाखवलं. राजकारणी माणसं त्यांच्या घरी कधी कधी भेटायला यायची. विशेषतः अभिनंदन वगैरे करण्यासाठी. तेव्हाही अण्णा फार संकोचलेले असायचे. ह्या लोकांबरोबर काय बोलणार, हा प्रश्न त्यांना पडे.

हे सगळे धाडस अण्णांनी एकट्याने पेलले. त्यांच्या पाठीशी कोणती व्यक्ती, संस्था, पक्ष काहीही नव्हते. वयाच्या पाचव्या वर्षीच आई-वडील गेल्याने आलेले पोरकेपण. पानशेतच्या पुरात सर्वस्व गेलेले. एकाचवेळी आर्थिक, शारीरिक आणि अर्धवट राहात असलेल्या प्रकल्पातून निर्माण होणारी अंतर्गत अस्वस्थता वा घुसमट ते सहन करत राहिले. त्यांनी कधी आपण हे सहन करत आहोत, आपणास नक्की उत्पन्न नाही, आपली प्रकृती ठीक नाही याचा जाहीर उच्चारही केला नाही. ते म्हणत, 'हे मी माझ्यासाठी माझ्या अंतःप्रेरणेने स्वीकारलेले व्रत आहे. मग मी त्यासंबंधी इतरांना दोष का देऊ?'

अनुक्रमणिका

अण्णा, पोरकेपण घेऊनच पुण्यात आलेत. पण त्यांच्या आश्रयाला हजारो ग्रंथ आले. नव्हे, अण्णा त्यांना घेऊन आले, सांभाळले. हा ग्रंथसंग्रह आज पोरका झाला आहे. त्यातील प्रत्येक पानापानाला त्यांचा स्पर्श झाला आहे; म्हणूनच कोणते पुस्तक कोणत्या रॅकवर वा कोणत्या ठिकाणी आहे, ते कोणत्या साईजचे आहे आणि कव्हर कसे आहे, वगैरे ते तत्काळ सांगू शकायचे. धनगर आपली मेंढरं ओळखतो तसेच काहीसे. प्रत्येक ग्रंथाला, कागदाला, पोथीला, हस्तलिखिताला माहीत आहे, त्यांना अण्णांनी कसे घरी आणले, त्यासाठी केवढी तोशीस घेतली. हे सगळे त्यांचे लिहायचे राहूनच गेले.

काही माणसांचे कार्य इतके थोर असते की, त्यांना 'युगप्रवर्तक' म्हणावे की 'युगान्तक' अशा पेचातच पडावे. आधीच्या काळाचे, इतिहासाचे, एवढेच नव्हे, तर संपूर्ण युगाचेच सांस्कृतिक भान त्यांना उमजलेले असतेच; पण ते इतरांना देण्याचेही सामर्थ्य त्यांच्याकडे असते, तर युगान्तक हा पुढला मार्ग स्पष्ट करत नव्या दिशा-दर्शन घडवून आणतो. पुढे येणाऱ्या नव्या युगाची चाहूल त्याला नसते असे नाही; पण आपल्या समकालीन व अगोदरच्या काळातल्या धर्म, समाज आणि संस्कृतीच्या चढ-उतारांच्या टप्प्यांचे आणि त्यातून आविष्कृत होणाऱ्या मानवसमूहाच्या ज्ञानव्यापाराचे, इतिहासाचे, सांस्कृतिक व धार्मिक परंपरांचे मार्ग शोधण्याची क्षमता अशा व्यक्तींकडे असते. इतिहासाचार्य राजवाडे, धर्मानंद कोसंबी, श्री. व्यं. केतकर, रा. गो. भांडारकर, वासुदेवशास्त्री खरे, वा. वि. मिराशी अशा महान युगप्रवर्तक व युगान्तक विद्वानांत डॉ. रा. चिं. ढेरे हे शेवटचेच नाव म्हणावे लागेल.

संशोधनाच्या क्षेत्रात नवनव्या व कित्येक वेळा अज्ञात ज्ञानशाखांचा अभ्यास करण्यात आयुष्यभर मग्न राहिलेले अण्णा आज नाहीत, ही जाणीव क्लेशदायक आहे. आपल्या संशोधनकार्याला रसिकतेची जोड देतानाच ज्ञाननिष्ठा, आत्मनिष्ठा आणि आत्मशोध घेण्यात आपल्या आयुष्याची साठ-पासष्ट वर्षे अण्णांनी समर्पित केली. त्यात त्यांच्या हाती जे आले, त्यामुळे केवळ त्यांचेच नाही, तर आपणा सर्वांचेच सांस्कृतिक जीवन उन्नत झाले आहे. एक नवा व मोठा ज्ञानसंचय त्यांनी आपल्या हाती दिला आहे. तो अमूल्य आहे. त्यांचे हे ऋण आपण अतिशय नम्रपणे मान्य केले पाहिजे व कृतज्ञ राहिले पाहिजे.

अण्णांना जवळून पाहण्याचे, त्यांच्याबरोबर वीस-बावीस वर्षे एकत्र काम करण्याचे भाग्य मला मिळाले, त्या सगळ्या आठवणी संकलित करण्याची आत्ताच घाई करावी असे मला वाटत नाही. एकाचवेळी तीन पातळ्यांवर त्यांचे-माझे संबंध होते. एक प्रकाशक म्हणून, तर दुसरा संबंध म्हणजे-आपण प्रकाशक आहोत ही गोष्ट बाजूला ठेवून किंवा पूर्ण विसरून, त्यांच्या प्रातिभ सान्निध्यातून आत्मविकासाचा माझा

साभार-पोच

- **विभ्रम** (समीक्षालेखसंग्रह) : विलास खोले, अनघा प्रकाशन, ठाणे, २०१५, मूल्य ३५० रु.
- **विमर्श** (समीक्षालेखसंग्रह) : विलास खोले, अनघा प्रकाशन, ठाणे, २०१५, मूल्य ४०० रु.
- **विलोकन** (समीक्षालेखसंग्रह) : विलास खोले, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई, २०१६, मूल्य २९५ रु.
- **तौलनिक साहित्य** (साधनग्रंथ) : निशिकांत मिरजकर, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २०१६, मूल्य ३०० रु.
- **मराठी स्त्रियांची कविता** (समीक्षा) : डॉ. प्रभा गणोरकर, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई, २०१६.
- **मिरवणूक** (कादंबरी) : उत्तम कांबळे, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई, २०१६, मूल्य १५० रु.
- **जर्मन रहिवास** (आत्मकथन) : तुकाराम गणू चौधरी, संपा. भालचंद्र नेमाडे, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई, २०१६, मूल्य ३९५ रु.
- **आमचा अंदमानचा कारावास** (अनुभवकथन) : विजयकुमार सिन्हा, अनुवाद - रूपेश पाटकर, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई, २०१६, मूल्य २२० रु.
- **महाकवी सुधाकर गायधनी : काव्यरसिक संवाद** (समीक्षालेखसंग्रह) : संपा. डॉ. गणेश चव्हाण, वत्स-विनायक प्रकाशन पुणे / नागपूर, २०१६, मूल्य ४५० रु.

प्रयत्न. याला गुरू-शिष्यासारखाही संबंध म्हणता येईल. तर या दोन संबंधांतून तिसरे निर्माण झालेले नाते म्हणजे मैत्रभावाचे व व्यक्तिगत स्नेहसंबंधाचे. प्रकाशक या नात्याने ते सतत लिहिते राहतील व नव्या पुस्तकांची रचना करत राहतील याला मी आग्रही, तर दुसऱ्या संबंधात मीसुद्धा काही लिहिले पाहिजे व मी लिहिता राहावा यासाठी ते आग्रही असायचे. अर्थात माझ्या हातून असे लेखन फार घडले नाही. माझ्या लेखनमर्यादांची मला कल्पना आहे; पण गप्पांच्या ओघात जे संवाद व्हायचे, जी गतकालीन संस्कृतीविषयीची माझी निरीक्षणे होती, त्यासंबंधी तरी मी लिहावे असे त्यांना वाटायचे. आमच्या ह्या संवादात आई, आत्याही सहभागी असत. माझी बौद्धिक भूक भागविण्यासाठी अण्णांच्या घराइतकी योग्य जागा दुसरी नव्हती. वेळोवेळी होणाऱ्या चर्चांतून पुण्याचे जुने सांस्कृतिक जीवन समजून घेता आले, कधी धर्मेतिहासाचे आकलन झाले, कधी मिथकांचे अन्वयार्थ समजून घेता आले, कधी इतिहासाच्या आणि इतिहासकारांच्या मर्यादाही जाणून घेता आल्या. केवळ संतसाहित्यच नव्हे. अर्वाचीन आणि प्राचीन साहित्याच्याच नव्हे, तर आजच्या आधुनिक वाङ्मयावरची त्यांची मतेही जाणून घेता आली. ते बोलताना त्यांच्या डोळ्यांइतकेच त्यांच्या हाताकडेही माझे लक्ष असायचे; कारण ह्या डोळ्यांनी व हातांनी किती हस्तलिखिते, किती पोथ्या, किती जुनी कागदपत्रे, किती दुर्मीळ ग्रंथ हाताळले होते, पाहिले होते, आत्मसात केले होते. ते हात कधी माझ्या हातात आले, कधी पाठीवर पडले, कधी डोक्यावर, यापेक्षा मला अधिक तरी आणखी काय हवे होते?

आयुष्यभर धर्मेतिहासशास्त्र आणि धर्माचे समाजशास्त्र या दोन्ही अध्ययनपद्धतींचा संबंध उलगडण्यासाठी अभ्यास करणारे अण्णा धर्मांध नव्हते. देव-दैवतांच्या संकल्पनांचा, परंपरांचा, रीतिरिवाजांचा शोध घेणारे अण्णा व्यक्तिगत जीवनात पूजा-अर्चा अथवा कर्मकांडापासून दूर राहिले. त्यांनी स्पष्ट म्हटलं आहे - ''मी सश्रद्ध माणूस आहे. श्रद्धेचं सामर्थ्य जाणणारा माणूस आहे. पण रूढ कर्मकांडापलीकडे जाण्याचा आणि 'कर्माचे डोळे ज्ञान, ते चोख होआवे' या ज्ञानदेवांच्या इशाऱ्याला सजगपणे स्वीकारत पुढे जाण्याचा प्रयत्न मी आयुष्यभर करत आलो आहे.''

अण्णांवर आणि त्यांच्या कामावर ह्यापूर्वी अनेकांनी लेख लिहिले आहेत. कोणी त्यांचा उल्लेख ऋषितुल्य म्हणून तर कोणी व्रतस्थ म्हणून केला. दोन्ही बरोबर आहेत. ऋषी समाजापासून दूर राहतात; पण विचार समाजाचा करतात. अण्णा लोकांपासून दूर राहिलेत; पण आयुष्यभर विचार लोकजीवनाचा, लोकसंस्कृतीचाच करत राहिलेत. गुहेच्या खोल आतआत बसून तप करणाऱ्या ऋषीप्रमाणे ते ज्ञानसाधना करत राहिलेत. ह्यामुळेच ते ऋषितुल्य नाहीत तर ऋषीच होते आणि व्रतस्थदेखील. अविचल वृत्तीने त्यांनी ही ज्ञानसाधना आयुष्यभर केली. घेतलेले व्रत उतले नाही, मातले नाही, टाकले नाही. व्रतामुळे खूप काही मिळाले, त्यांचे आणि आपणा सर्वांचेच जीवन ज्ञानाच्या अंगाने समृद्ध झाले. एका अर्थाने साठा उत्तराची कहाणी सफल, संपूर्ण झाली.

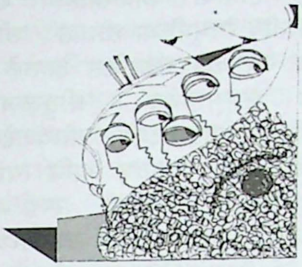
मी ऑफिसमध्ये बसतो तिथे माझ्यासमोरच अण्णांच्या पुस्तकांची रॅक उभी आहे. घरी माझ्या अभ्यासाच्या खोलीत त्यांची पुस्तके आहेतच. तीच आता माझ्याशी बोलत राहतील. काही सांगत राहतील. त्यांची आठवण आलीच तर त्यांचे एखादे पुस्तक वाचत बसायचे आणि प्रत्यक्ष नाही; पण मनानेच ही मानसभक्ती, मानसपूजा करत राहायचे. कोणत्याही व्यक्तीच्या निधनाचा दीर्घकाळ शोक करणे योग्य नाही. अण्णांनी ठेवलेल्या ग्रंथरूपी ज्ञानात्मक खुणाच आता आपल्या मार्गदर्शक ठरतील, अण्णा आपल्यातच असल्याचा अनुभव देतील.

• • •

(काही पूर्वप्रकाशित लेखांवर आधारित)

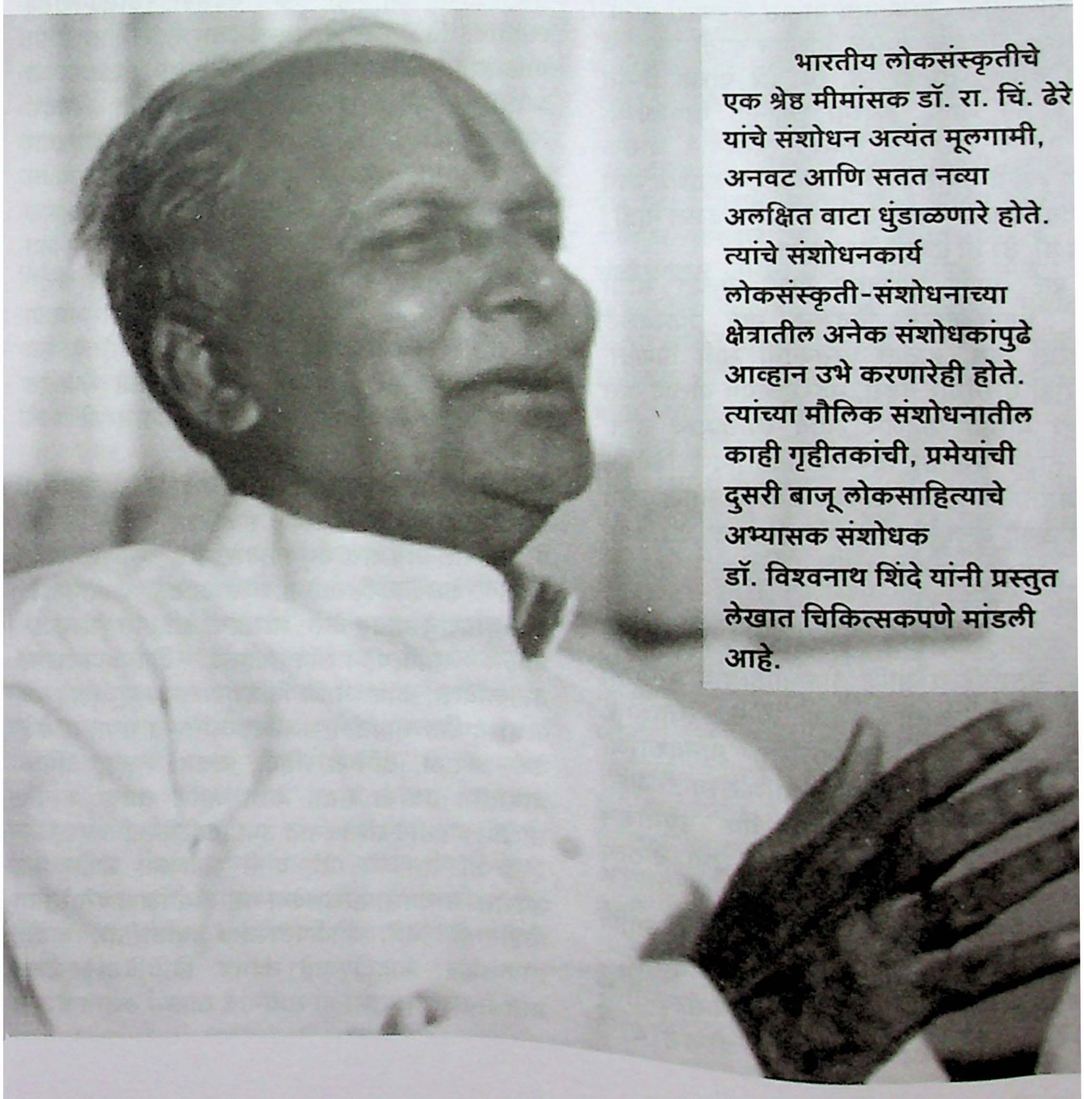
अरुण जाखडे । पद्मगंधा प्रकाशन, ११६६, तारा भवन, महिंद्रा शोरूमजवळ, टिळक रस्ता, पुणे-४११००३

अनुक्रमणिका

ज्ञानानंदी योगी : रामचंद्र चिंतामण ढेरे

■ डॉ. विश्वनाथ शिंदे

भारतीय लोकसंस्कृतीचे एक श्रेष्ठ मीमांसक डॉ. रा. चिं. ढेरे यांचे संशोधन अत्यंत मूलगामी, अनवट आणि सतत नव्या अलक्षित वाटा धुंडाळणारे होते. त्यांचे संशोधनकार्य लोकसंस्कृती-संशोधनाच्या क्षेत्रातील अनेक संशोधकांपुढे आव्हान उभे करणारेही होते. त्यांच्या मौलिक संशोधनातील काही गृहीतकांची, प्रमेयांची दुसरी बाजू लोकसाहित्याचे अभ्यासक संशोधक डॉ. विश्वनाथ शिंदे यांनी प्रस्तुत लेखात चिकित्सकपणे मांडली आहे.

अनुक्रमणिका

।।१।।

डॉ. रा. चिं. ढेरे यांचे १ जुलै २०१६ रोजी दुःखद निधन झाले. महाराष्ट्रातला एक थोर ज्ञानयोगी हरपला. २१ जुलै १९३० रोजी त्यांचा जन्म झाला होता. गेली ८६ वर्षे हा ज्ञानऋषी सतत ज्ञानानंदात रममाण होता.

त्यांनी सामान्यतः १९५० मध्ये लेखनाची सुरुवात केली. त्यांची ही लेखनज्योती अखेरपर्यंत अखंडपणे तेवत होती. काव्यमय, अनाग्रही, संयत भाषा ही त्यांच्या लेखनाची वैशिष्ट्ये होती. त्यांच्या संशोधनातील चमत्कृतिपूर्ण आणि चकित करणारी मांडणी कोणत्याही वाचकाला मोहात पाडणारी होती. त्यांचे लेखन वाचताना वाचक भारावून जातो, स्वतःचे अस्तित्व लोपवून तो डॉ. रा. चिं. ढेरे यांच्या प्रेमात समरस होऊन जातो. त्यांच्या लेखनात वाचकांच्या मनावर गारूड करण्याचे सामर्थ्य असल्याने वाचक निमूटपणे त्यांनी तयार केलेल्या पायवाटेने त्यांच्या मागे धावू लागतो. त्यांची नजर दुसरीकडे मुळीच ढळत नाही; किंबहुना डॉ. ढेरे ती ढळूही देत नाहीत.

शर्ट आणि पायजामा अशी अत्यंत साधी वेशभूषा, चापून-चोपून विंचरून मागे फिरवलेले डोक्यावरील केस, हातात पुस्तकांची सुती पिशवी, प्रसन्न तरीही धीरगंभीर चेहरा, मृदु-मुलायम बोलणे असे कुणालाही मोहात पाडणारे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांच्या तोंडून एखाद्या विषयाचे विद्वत्तापूर्ण विवेचन ऐकत असताना आपण अनेक अंगांनी समृद्ध होत चाललोय अशी अनुभूती समोरच्या माणसाला येत असे. त्यांच्या समृद्ध व्यक्तिमत्त्वाने भारावून गेलेल्या अनेकांपैकी मी एक होतो.

अत्यंत व्यासंगी अभ्यासक, प्रतिभावान संशोधक, संतसाहित्य आणि लोकसाहित्याचे मर्मग्राही मीमांसक अशी त्यांची ख्याती होती. तत्त्वज्ञान, धर्मशास्त्र, दैवतशास्त्र, समाजशास्त्र, मानवशास्त्र, मानसशास्त्र, भाषाशास्त्र, इतिहास आणि संस्कृती अशा अनेक ज्ञानशाखांचे आंतरविद्याशाखीय उपयोजन करून अभ्यासाचा एक आदर्श त्यांनी उभा केलेला होता.

'चक्रपाणि', 'लज्जागौरी', 'संतसाहित्य आणि लोकसाहित्य : काही अनुबंध', 'महाराष्ट्राचा देव्हारा', 'मराठी लोकसंस्कृतीचे उपासक', 'लोकसंस्कृतीची क्षितिजे', 'दक्षिणेचा लोकदेव श्रीखंडोबा', 'शक्तिपीठांचा शोध', 'शोधशिल्प', 'श्रीविठ्ठल एक महासमन्वय', 'महामाया', 'लोकसाहित्य : शोध आणि समीक्षा', 'भारतीय रंगभूमीच्या शोधात', 'लोकदैवतांचे विश्व' आणि अलीकडे प्रकाशित झालेले 'शिखर-शिंगणापूरचा शंभूमहादेव', 'श्रीतुळजाभवानी', 'करवीरनिवासिनी श्रीमहालक्ष्मी', 'श्रीव्यंकटेश्वर आणि श्रीकालहस्तीश्वर' असे बृहत्ग्रंथ आणि त्यांच्या एका सुंदर महास्वप्नाचे लघुतम रूप असणारे 'श्रीआनंदनायकी' हे पुस्तक. अशी शतकाच्याही सीमा ओलांडून पुढे गेलेली त्यांची विपुल ग्रंथसंपदा.

वि. का. राजवाडे, श्रीधर व्यंकटेश केतकर, धर्मानंद कोसंबी, डी. डी. कोसंबी, वासुदेवशरण अग्रवाल, वि. ल. भावे, वासुदेवशास्त्री खरे, ना. गो. चाफेकर, रावबहादूर पारसनीस अशा संशोधनाच्या क्षेत्रातील अनेक मान्यवर अभ्यासकांचा आदर्श त्यांच्यासमोर होता. सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव, सरदार मुजुमदार, महामहोपाध्याय दत्तो वामन पोतदार, शंकर श्रीकृष्ण देव, चांदोरकर यांचा प्रत्यक्ष सहवास त्यांना लाभला होता. संशोधनसामग्री मिळवून ती प्रकाशात आणण्याचा ज्ञानमार्ग डॉ. ढेरे यांनी उपरोक्त उत्तुंग व्यक्तिमत्त्वांकडून अनुसरला होता. उभा-आडवा महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश असा हजारो मैलांचा प्रवास करून डॉ. ढेरे यांनी अभ्याससामग्री संपादित करून स्वतःच्या संशोधनाची भक्कम पायाभरणी केली होती.

गेल्या पन्नाससाठ वर्षांत डॉ. रा. चिं. ढेरे यांनी तीसपस्तीस हजार ग्रंथ संकलित केले, अनेक नियतकालिकांचे संच जपून ठेवले. दीड हजार पोथ्यांचा संग्रह केला. शिलालेख, ताम्रपट, जातिपुराणे, स्थलपुराणांचे वाचन केले. भारताचा इतिहास, संस्कृत-प्राकृत साहित्य, लोकसाहित्य, दैवतकथाशास्त्र, प्रतीकविद्या, कोश आणि विविध प्रकारचे सूचीवाङ्मय अशा दुर्मीळ सामग्रीने सजलेले व्यक्तिगत ग्रंथालय उभे केले. मराठी, इंग्लिश, हिंदी, कन्नड, तेलगू, तमिळ भाषांतील ग्रंथांचा संग्रह केला आणि त्यांचा अत्यंत साक्षेपी पद्धतीने संशोधनात उपयोगही केला.

डॉ. रा. चिं. ढेरे यांनी स्वतःच्या संशोधनात उपरोक्त साधनसामग्रीइतकेच महत्त्व मौखिक परंपरेतील गोष्टींनाही दिले. लोकपरंपरेतील चालीरीती, रूढी, लोकसमज, जादूटोण्याचे तंत्रमंत्र, विधिविधाने अशा भ्रांत समजल्या जाणाऱ्या साधनांचे सामर्थ्य लक्षात घेऊन

अनुक्रमणिका

त्यांचा उपयोग डॉ. ढेरे यांनी केला. वेगवेगळ्या प्रदेशांतील लोकधर्म, जातिजमातींच्या चालीरीती, त्यांच्या नैतिकतेच्या संकल्पना, धारणा, समाजपुरुषांचे चरित्र आणि चारित्र्य, इतिहास, भूगोल, लोकगीते, लोककथा, शुभ-अशुभ, पवित्र-अपवित्र याविषयीचे संकेत, वेगवेगळ्या समाजाच्या देवदेवता-त्यांच्या मूर्ती, काष्ठशिल्पे, चित्रे, मृण्मय स्वरूपातील विग्रह, देवदेवतांसंबंधीच्या लोकांच्या भावभावना, त्यातील अद्‌भुतता, त्यामागील श्रद्धा-विश्वास अशा अनेक बाबींचा उपयोग डॉ. ढेरे यांनी संशोधनामध्ये करण्याचा प्रयत्न केला. आपल्या संशोधनातून अनेक ज्ञात-अज्ञात, मूर्त-अमूर्त गोष्टींना साकार करून प्रकाशात आणले. या साऱ्या प्रक्रियेतून आणि परिष्करणांतून आकाराला आलेले त्यांचे संशोधन, प्रकाशात आणलेले सत्य वाचकांना चकित करणारे, अनेकानेक रूढ समजुतींना धक्का देणारे आहे. एक नवेच आकलन डॉ. ढेरे आपल्या प्रत्येक ग्रंथातून मांडतात आणि तो त्यांच्या अफाट व्यासंगाचा, कल्पनाशक्तीचा परिपाक असतो.

आतापर्यंत डॉ. ढेरे यांच्या लेखनाचे-संशोधनाचे विवेचन अनेक विद्वान अभ्यासकांनी केले आहे. डॉ. ढेरे यांच्या पन्नासाव्या वाढदिवसानिमित्त 'महाराष्ट्राची सत्त्वधारा' नावाचा गौरवग्रंथ प्रसिद्ध झाला आहे. त्या ग्रंथात तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, डॉ. आय.एम.पी. रिसाईड, भा.पं. बहिरट, पंडित आवळीकर, गुंथूर सोन्थायमर यांसह इतर काही अभ्यासकांनी विविध विषयांवर त्या ग्रंथात लिहिले आहे. ढेरेंच्या षष्ट्यब्दीपूर्तीनिमित्त एक गौरवग्रंथ प्रकाशित करण्याचा प्रयत्न झाला. पुढे त्यांच्या एकाहत्तरीनिमित्त अरुणा ढेरे आणि वर्षा गजेंद्रगडकर यांनी संपादित केलेला 'लोकसंस्कृतीचे प्रातिभदर्शन' हा बृहत्‌ग्रंथ प्रकाशित झाला असून त्यात व्यक्तिविषयक लेखनाबरोबरच डॉ. ढेरे यांच्या साहित्याचे परिशीलन करणारे नरहर कुरुंदकर, स. रा. गाडगीळ, महादेवशास्त्री जोशी, शं. गो. तुळपुळे, ग. त्र्यं. माडखोलकर, पु. ल. देशपांडे, गो. म. कुलकर्णी यांच्यासह पन्नास-पंचावन्न मान्यवर अभ्यासकांचे लेख आहेत. डॉ. तारा भवाळकर यांनी 'संस्कृतीची शोधयात्रा' या नावाचा स्वतंत्र ग्रंथ लिहिला असून त्यात डॉ. ढेरे यांच्या अफाट लेखनाची आणि त्यांच्या प्रतिभासंपन्न संशोधनाची विवरणात्मक मांडणी केली आहे.

।।२।।

मी कोणत्याही दृष्टीने डॉ. ढेरे यांच्या साहित्यावर अधिकारवाणीने लिहिण्यास पात्र नाही याची मला जाणीव आहे. मी डॉ. ढेरे यांचे लेखन वाचले आहे; पण त्यांचे लेखन वाचून माझे पुरेसे समाधान झालेले नाही. काहीतरी अपुरे आहे हे मला जाणवत होते, पण ते काय आहे हे मात्र हातात सापडत नव्हते. याच अवस्थेत मी 'देवीहोसूरचे संशोधन : रा. चिं. ढेरे यांचा चकवा' (नवभारत - वाई, सप्टेंबर २०१०) आणि 'लज्जागौरीचा शोध की डॉ. ढेरे यांचा कल्पनाविलास?' (नवभारत-वाई-डिसेंबर २०११) असे दोन लेख लिहिले. पण त्यांच्या नेहमीच्या रिवाजाप्रमाणे माझ्या आक्षेपांचे त्यांनी खंडन केले नाही; पण माझे एक प्रकाशक मित्र मला म्हणाले, ''तुम्ही डोंगर पोखरून उंदीर काढले.'' मी त्यांना म्हणालो, ''डॉ. ढेरे यांनी जो लेखनाचा प्रचंड डोंगर उभा केला आहे तो पोखरणे माझ्यासारख्या छोट्या माणसाला केवळ अशक्य आहे, पण त्या डोंगरात उंदरांची बिळं आहेत ही गोष्ट तुम्ही अमान्य करणार नाही.'' अर्थात डॉ. ढेरे यांच्या संशोधनावर आक्षेप घेणारा मी पहिला माणूस नव्हतो. याआधीही काहींनी त्यांच्या लेखनाच्या मर्यादा स्पष्ट केल्या आहेत. इतकेच कशाला डॉ. ढेरे यांचे स्नेही, ज्येष्ठ समीक्षक नरहर कुरुंदकर डॉ. ढेरे यांच्या 'शक्तिपीठांचा शोध' या ग्रंथासंबंधी लिहिताना म्हणतात, ''ढेरे यांचे संशोधन निर्विवाद आणि बिनतोड असते असे निदान मी तरी मान्य करणार नाही.'' (लोकसंस्कृतीचे प्रातिभदर्शन, पृ. १५९) पण ढेरे यांच्या लेखनातील वादग्रस्त मुद्दे कोणते आहेत याची चर्चा त्यांनी केली नाही. डॉ. तारा भवाळकर एके ठिकाणी लिहितात. ''डॉ ढेरे यांचे निष्कर्ष प्रामाणिकपणे अमान्य करणाऱ्यांनाही त्यांचे निराकरण करणे सोपे नसते; कारण विरोध करण्यासाठी अभ्यासाची आणि पुराव्यांची जोडणी करणे हीही एक तपश्चर्याच असते.'' डॉ. तारा भवाळकर यांचे मत मान्य करण्यास हरकत नाही; पण पुढे भवाळकर अशीही खंत व्यक्त करतात, ''पण दुर्दैवाची बाब अशी आहे की, त्यांच्या (ढेरेंच्या) तथ्यांचे अभ्यासपूर्ण खंडन मात्र कोणाकडूनही होऊ शकले नाही. त्यांच्याइतक्याच तयारीने खंडन करणारा प्रतिवादी उभ्या महाराष्ट्रात उभा राहू शकला नाही ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. महाराष्ट्रातील संशोधनक्षेत्राची ही शबलता आहे.''(संस्कृतीची शोधयात्रा, प्रास्ताविक,

अनुक्रमणिका

पृ. क्र. नाही.) डॉ. भवाळकरांनी व्यक्त केलेली खंत खरी मानायची तर त्याची कारणे आपल्या निकोप नसलेल्या वाङ्मयीन संस्कृतीत आणि सामाजिकतेमध्ये शोधावी लागतील.

प्रत्येक माणसाच्या काही मर्यादा असू शकतात, कोणताच माणूस सर्वांगाने परिपूर्ण नसतो. संशोधनात तर कोणतेच काही अंतिम मानता येत नाही. डॉ. ढेरे यांच्याही काही मर्यादा असतील आणि तशा त्या असतील तर त्यात वावगे काहीच नाही. डॉ. ढेरे अभ्यासक-संशोधक म्हणून किती मोठे आहेत आणि वाचकांच्या मनावर त्यांच्या लेखनाचा किती मोठा प्रभाव आहे ह्या गोष्टींचा उल्लेख याआधीच्या विवेचनात मी विस्ताराने केला आहे. आम्ही लोकसाहित्याचे अभ्यासक त्यांनी दाखविलेल्या मार्गाने वाटचाल करीत आहोत. या क्षेत्रातले डॉ. ढेरे आमचे आदर्श आहेत. अनेक विद्यार्थी त्यांच्या संशोधनमार्गाचे अनुसरण करीत असतात. या पार्श्वभूमीवर डॉ. ढेरे यांच्या संशोधनात काही गफलती असतील, त्या अनवधानाने का असेना झालेल्या असतील तर त्या गोष्टी प्रकाशात आणणे आवश्यक आहे असे मला वाटते. संशोधनक्षेत्राच्या निकोप वाढीसाठी तर असे करणे अत्यंत गरजेचे आहे.

कल्पनेचा डोंगर

डॉ. ढेरे संशोधनात एखादे गृहीतक निश्चित करतात, त्यांनी निश्चित केलेले गृहीतक कल्पनेवर आधारलेले असते. ते गृहीतक सिद्ध करण्यासाठी पुरावे शोधत राहतात. हे पुरावे त्यांच्याकडे असणाऱ्या हस्तलिखित पोथ्यांतील असतात. ती पोथी पुराव्यांची

शहानिशा करण्यासाठी अन्य अभ्यासकांना उपलब्ध नसते. अनेकवेळा तर डॉ. ढेरे सुतावरून स्वर्ग गाठतात. यासंदर्भातील एक-दोन उदाहरणे वानगीदाखल देता येतीलः

'करवीरनिवासिनी श्रीमहालक्ष्मी' हा ढेरे यांचा ग्रंथ २००९ मध्ये प्रकाशित झाला आहे. या ग्रंथात कर्नाटकातील देवीहोसूर या ठिकाणी असलेल्या बनशंकरी देवीसंबंधीचे संशोधन डॉ. ढेरे यांनी मांडले आहे. मी स्वतः कोल्हापूरच्या मातृदेवता अंबाबाईशी संबंध सांगणारे आणि तिच्या समकालीन असलेले शक्तिस्थळ पाहण्यासाठी हावेरी जिल्ह्यातील देवीहोसूर येथे इ. स. २००७ मध्ये गेलो होतो. कर्नाटकातील इतिहास संशोधक श्रीनिवास रित्ती यांच्या सांगण्यावरून डॉ. ढेरे १ नोव्हेंबर २००८ मध्ये देवीहोसूरला गेले आणि त्यासंबंधीचे संशोधन उपरोक्त ग्रंथात मांडले. ढेरे यांच्या संशोधनात विसंगती आहे असे त्यांचा ग्रंथ वाचताना मला लक्षात आले. डॉ. ढेरे यांच्याकडून अशी चूक कशी होईल? आपल्याच निरीक्षणात काही चूक तर झाली नसेल ना? अशी मला शंका आल्याने मी पुन्हा २१ मार्च २०१० रोजी प्रत्यक्ष देवीहोसूरच्या मंदिराला भेट दिली. डॉ. ढेरे देवीहोसूरच्या मूर्तीसंबंधी खोटी माहिती सांगतात याविषयी माझी खात्री झाली. ढेरे काय विसंगत माहिती सांगतात ते पाहू:

"एका स्थानिक वृद्धाने गावात राहणाऱ्या पुजाऱ्याकडून गर्भगृहाची किल्ली आणली आणि गाभारा उघडून देवीचे दर्शन घडविले. पूजेच्या वेळी सकाळीच देवीला हिरवे वस्त्र नेसवले असल्यामुळे देवीचे खांद्याखालचे रूप दिसणे अशक्य होते; परंतु देवीमूर्तीचे अत्यंत महत्त्वाचे वैशिष्ट्य असे की, पूजाविषय असलेली मूर्ती शिरोविहीन आहे. शिराच्या जागी खाली पाकळ्या असलेले कमळ कोरलेले आहे. शिराचे स्वतंत्र शिल्प देवीमूर्तीच्या दोन्ही पावलांच्या मध्यभागी, नाभीपर्यंतचा भाग झाकला जाईल अशा अवस्थेत (हेतुतःच) ठेवलेले आहे. त्याचीही हळदी-कुंकवाने पूजा केलेली दिसली. या शिराच्या दोन्ही बाजुंना अनैसर्गिक अंतरावर (म्हणजे फाकलेल्या अवस्थेत) देवीची पावले वस्त्राबाहेर दिसतात. हात दोनच असून त्यांचा मनगटापासूनचा भाग वस्त्राबाहेर दिसतो. मूर्तीच्या गळ्याखाली उरोभागाच्या वर कृत्रिम डोळे बसवलेले आहेत. मूर्ती शिरोविहीन आहे हे कळू नये, या उद्देशानाचे कृत्रिम डोळ्यांची योजना केलेली आहे. उरोभाग झाकला जाईल

अशा प्रकारे वस्त्राचीच दोन्ही टोके बांधलेली आहेत.'' (करवीरनिवासिनी श्रीमहालक्ष्मी, पृ. २२६) मूर्ती पाहून डॉ. ढेरे हे असे तपशीलवार वर्णन करतात. वस्तुस्थिती फारच वेगळी होती. ज्या मूर्तीचे वर्णन डॉ. ढेरे यांनी केले आहे ती देवीची नसून चक्र चतुर्भुज गणपतीची होती. मी गावकऱ्यांना त्यासंबंधी विचारले, मुस्लीम राज्यकर्त्यांनी आक्रमण केले तेव्हा मंदिराची पडझड झाली. मूर्तीचेही नुकसान झाले. नंतर मंदिराचा जीर्णोद्धार झाला. मंदिरात देवीची मूर्ती नव्हती. रिकामे गर्भगृह पाहून कोणीतरी शेजारच्या मंदिरातील गणपतीची मूर्ती मुख्य मंदिरात आणून ठेवली आणि गणपतीची मूर्ती साडीने झाकली. गणपतीच्या मूर्तीला बनशंकरी समजून लोक पूजा करू लागले. अनेक वर्षांपासून आजपर्यंत ती प्रथा तशीच टिकून आहे. मी मूर्तीवरील वस्त्र बाजूला सारून पाहिले. ती गणपतीची मूर्ती होती. मूर्तीची छायाचित्रे मी काढलीत.

खरेतर गणपतीचे डोक्यापासूनचे सर्वांग साडीने झाकलेले असल्याने चतुर्भुज गणपती, त्यांच्या डोक्यावरील दाक्षिणात्य पद्धतीने कोरलेला फेटा डॉ. ढेऱ्यांना दिसणे शक्य नव्हते. त्यामुळे फेट्याच्या वळ्या पाहून ते पाकळ्यायुक्त कमळाची कल्पना करतात. नीट बूड टेकून दोन्ही पावले जमिनीला टेकवून गणपतीची मूर्ती बसलेल्या स्थितीत असतानाही देवी पाय फाकून बसली आहे असा त्यांना भास होतो. मूर्तीचा उरोभाग झाकलेला असल्याने हात दिसणे शक्य नव्हते. तरी देवीचा उरोभाग आहे, समोर ठेवलेल्या मातृदेवतेच्या शिरामुळे नाभीपर्यंतचा भाग झाकला आहे, असे सांगून ढेरे आणखी काही सुचवू इच्छितात. गणपतीला चांदीचे डोळे बसविलेले असतानाही मूर्ती शिरोविहीन आहे असे ढेरे ठामपणे सांगतात. उरोभाग झाकलेला पाहून देवीच्या पुष्ट उरोभागाची कल्पना त्यांच्या नजरेत येते. डॉ. ढेरे यांच्या कल्पनेतील लज्जागौरीची मूर्ती ते वाचकांसमोर उभी करतात. याला काय म्हणावे?

डॉ. ढेरे यांनी श्रीमहालक्ष्मी संशोधनाचा ध्यास घेतला होता. कर्नाटकातील देवीहोसूरची देवी मैलार-खंडोबाची पत्नी म्हाळसा-गंगीम्हाळव्वा असली तरी ते श्रीमहालक्ष्मी आहे हे त्यांना सिद्ध करावयाचे असल्याने ते भान न ठेवता गणपतीला पाहून त्यांना साक्षात महालक्ष्मी दिसू लागते. डॉ. ढेरे संशोधनात कल्पनेचा डोंगर कसा उभा करतात याची आता आपणास कल्पना आली असेल.

असाच प्रकार बेळगाव जिल्ह्यातील अथणी-जवळ असणाऱ्या रामतीर्थ येथील वडाखालची लक्ष्मी म्हणून भोळ्या भाविकांकडून पुजल्या जाणाऱ्या उंबरशिल्पास लज्जागौरीची मूर्ती समजून केलेल्या संशोधनात आढळतो.

डॉ. रा. चिं. ढेरे यांचे 'मराठी लोकसंस्कृतीचे उपासक' हे पुस्तक १९६४ साली प्रकाशित झाले. त्यात 'गोंधळी' नावाचा एक लेख आहे. १९७१ साली प्रकाशित झालेल्या 'लोकसंस्कृतीची क्षितिजे' या ग्रंथात 'भूतमातेचा महोत्सव' या नावाचा आणखी एक लेख आहे. ह्या दोन्ही लेखांत गोंधळी ही जमात आणि ते करीत असलेल्या गोंधळ या विधिपरंपरेसंबंधीचे संशोधन मांडले आहे. गोंधळ भूत-पिशाच यांच्या नृत्याशी निगडित आहे. गौडाली ह्या नृत्यात गोंधळाचे मूळ रूप दिसते असे ढेरे सांगतात. या संशोधनातील फोलपणा डॉ. साहेब खंदारे यांनी त्यांच्या 'लोकसाहित्याभ्यास : सिद्धांत, संशोधन, समीक्षा' या ग्रंथात 'लोकसाहित्याभ्यासाची दूषित परंपरा' या लेखात साधार स्पष्ट केलेला आहे. जिज्ञासूंनी तो लेख मुळातून वाचावा.

'दक्षिणेचा लोकदेव श्रीखंडोबा' हा ढेरे यांचा ग्रंथ आधीच प्रकाशित झाला होता, त्याची नवी आवृत्ती पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे यांनी २००२ साली प्रकाशित केली आहे. ''बळीराजाच्या हाताखाली क्षेत्ररक्षण करण्याची जबाबदारी पार पाडणारे जे अधिकारी होते त्यापैकी खंडोबा हा क्षेत्रपती होता.'' असे प्रतिपादन म. जोतीराव फुले यांनी त्यांच्या 'गुलामगिरी' या इ. स. १८७३ मध्ये लिहिलेल्या ग्रंथात केले आहे. खंडोबा ही इतिहासकाळातील पराक्रमी व्यक्ती होती हे म. फुले यांनी स्पष्ट केले होते. या ऐतिहासिक वीरपुरुषाला कालांतराने जनमानसाने कृतज्ञतेने देवतास्वरूप दिले. देवतास्वरूप प्राप्त झाल्यानंतर खंडोबा लोकदैवताच्या स्वरूपात सर्वत्र पुजला जाऊ लागला. आंध्र-तेलगंणापासून कर्नाटक-महाराष्ट्राच्या विशाल भूप्रदेशात पसरलेल्या खंडोबाच्या चरित्रावर काळाच्या प्रवाहात अनेक कल्पनांची पुटे चढत राहिली आणि खंडोबाचा मूळ इतिहास दृष्टिआड झाला.

खंडोबा मुळातला आंध्र प्रदेशातला. येथे तो मलण्णा म्हणून प्रसिद्ध होता. मेडलम्मा आणि केतम्मा अशा त्याच्या दोन बायका. गाई-गुरे-शेळ्या. मेंढ्या राखणाऱ्या समूहाचा तो मूळ पुरुष. कर्नाटकात तो

अनुक्रमणिका

मल्लय्या, मैलार नावाने ओळखला जाऊ लागला. गंगीम्हाळव्वा आणि तुप्पद म्हाळव्वा अशा त्याच्या दोन बायका. तोच महाराष्ट्रात खंडोबा झाला आणि बानू - म्हाळसासह स्थिरावला. आंध्र प्रदेशातून महाराष्ट्रापर्यंत प्रसृत झालेले हे खंडोबाचे चारित्र्य मोठे अद्‌भुत आहे. मात्र चौदाव्या शतकात कुणीतरी 'मल्हारीमाहात्म्य' या नावाची संस्कृत भाषेत पोथी लिहिली आणि ग्रंथरूपाने प्रकाशित झालेल्या ह्या संस्कृत पोथीने खंडोबाच्या मूळ इतिहासाला पौराणिक स्वरूप दिले. त्याला शंकराचा अवतार करून खंडोबाचे मूळ चरित्र झाकून टाकले. पण असे होऊनही संस्कृतिसंक्रमणाच्या प्रचंड रेट्यापुढे मान न तुकविता खंडेरायाने स्वतःचे मूळ लोकदैवताचे स्वरूप अबाधित ठेवले आहे. 'King of Hunters, Warriors and Shepherds : Essays on Khandesh' ह्या गुंथूर सोन्थायमर आणि इतरांनी संपादित केलेल्या पुस्तकात खंडोबाचा इतिहास शोधण्याचा प्रयत्न झालेला आहे. मात्र डॉ. रा. चिं. ढेरे यांच्या उपरोक्त ग्रंथात 'मल्हारीमाहात्म्य' ही पोथी प्रमाण मानून खंडोबाचा विचार केला आहे. वाघ्या मुरळीची गाणी, लोकगीते, संतांच्या रचना यांचा विपुल वापर ढेरे खंडोबाचे संशोधन मांडताना करतात. मात्र ती सर्व सामग्री मूळ 'मल्हारीमाहात्म्य' या संस्कृत पोथीतील खंडोबाच्या चरित्राला पुष्टी करणारी असते. रा. चिं. ढेरे यांनी 'दक्षिणेचा लोकदेव खंडोबा' या ग्रंथात लोकदैवतांचे सांस्कृतिकीकरण करून संशोधन केल्याचे दाखवता येते.

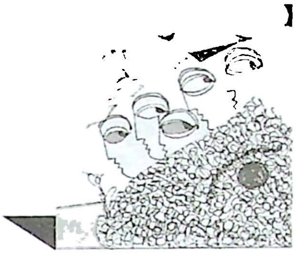
जाता जाता आणखी एक-दोन गोष्टींचा निर्देश करून हा विषय संपवायला हवा. अलीकडे 'शिखर-शिंगणापूरचा शंभू महादेव' हा डॉ. ढेरे यांचा बृहत्‌ग्रंथ प्रकाशित झाला आहे. ह्या ग्रंथातून शिखर-शिंगणापूरचा शंभू महादेव यांच्याविषयी नवे संशोधन वाचायला मिळेल म्हणून तुम्ही पुस्तक वाचू लागलात तर निश्चितच तुमच्या पदरी निराशा पडेल; कारण या ग्रंथात छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे मूळ कूळ राजपूत शिसोदियाचे नसून ते दक्षिणेतील गवळी कुळातील आहे हे सांगण्यासाठी ग्रंथातील अनेक पृष्ठे व्यापली आहेत. या ग्रंथाधारे कर्नाटकातील एका पत्रकार साहित्यिकाने 'शिवाजी कूला कन्नड मूला' या नावाचा ग्रंथ कन्नड भाषेत लिहिला. महाराष्ट्राची अस्मिता मानले जाणारे छत्रपती शिवाजी मूळचे कर्नाटक कुळातले आहेत या गोष्टीचा आनंद कानडी मंडळींना झाला. कांचीच्या शंकराचार्यांनी डॉ.रा. चिं. ढेरे यांचा 'शिखर-शिंगणापूरचा शंभू महादेव' ग्रंथ लिहिल्याबद्दल महावस्त्र देऊन सत्कार केला. खरेतर शिवाजींचा नवा इतिहास डॉ. ढेरे यांनी स्वतंत्र ग्रंथ लिहून मांडायला हवा होता. तो शिखर-शिंगणापूरच्या शंभू महादेवाच्या नावाआडून मांडायला नको होता. हीच गोष्ट 'श्रीतुळजाभवानी' या ग्रंथाबद्दल म्हणता येईल. तुळजापूरच्या मातृदेवतेचा नवा इतिहास सांगण्यापेक्षा तुळजापूरच्या कदम-भोप्यांचाच इतिहास सांगण्यासाठी या ग्रंथाची अनेक पृष्ठे खर्ची पडली आहेत. ''भूमीच्या आणि स्त्रीच्या सुफलीकरणासाठी करावयाची उपासना यात्वात्मक आणि बऱ्याच अंशी वामाचारप्रधान होती हा विचार डॉ. ढेरे यांनी आपल्या चिंतनकक्षेच्या बाहेर ठेवला आहे. ... त्यांनी स्वतःला मर्यादा घालून घेतल्या आहेत म्हणून म्हणा अगर त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील श्रद्धेचा येथे वरचष्मा म्हणून म्हणा... अपूर्व असणाऱ्या या ग्रंथाच्या ठिकाणी अपुरेपणा जाणवतो.'' (लोकसंस्कृतीचे प्रातिभदर्शन, पृ. १७७-१७८) 'लज्जागौरी' या ग्रंथाच्या संदर्भात प्रा. स. रा. गाडगीळ यांनी मांडलेले हे मत डॉ. ढेरे यांच्या मातृदेवतांविषयक सर्वच संशोधनाची मर्यादा स्पष्ट करणारे आहे.

डॉ. रा. चिं. ढेरे यांच्या लोकसाहित्य व लोकसंस्कृतीच्या संशोधनाबद्दल, त्यांच्या एकूणच योगदानाबद्दल माझ्या मनात अतीव आदराची भावना आहे. स्वतःचे सर्वस्व पणाला लावून संशोधनकार्यासाठी स्वतःला वाहून घेणारी व्यक्तिमत्त्वे अपवादस्वरूप असतात. डॉ. ढेरे त्यांपैकी एक आहेत. माझी पात्रता नसतानाही पुढील संशोधकांची दिशा स्वच्छ, अधिक प्रकाशमान व्हावी ह्या हेतूने डॉ. ढेरे यांच्या संशोधनात मला दिसलेल्या गोष्टी मी प्रामाणिक भावनेने येथे मांडल्या. हे मांडताना त्यांचा अधिक्षेप होणार नाही याची काळजी घेतली आहे. अर्थात, मी हे सारे लिहिल्यामुळे डॉ. ढेरे यांच्या मोठेपणाला तसूभरही क्षती पोहचणार नाही, तर दिशा अधिक उजळतील असे मला वाटते.

• • •

डॉ. विश्वनाथ शिंदे । २७/अ, मनीषनगर हौ. सोसायटी, सुभाषनगरच्या बाजूला, रिंगरोड, कोल्हापूर, ४१६०१२

अनुक्रमणिका

गो. नी. दाण्डेकरांचे कादंबरीविश्व

डॉ. राजेंद्र नाईकवाडे

मराठी साहित्यातील विशेषतः कादंबरीप्रवाहाला गुणसमृद्ध करणारे एक श्रेष्ठ कादंबरीकार व साहित्यिक ही गो. नी. दाण्डेकर यांची ओळख आहे.

अलीकडेच दि. ८ जुलै २०१६ रोजी त्यांच्या जन्मशताब्दी वर्षाची सांगता झाली. या निमित्ताने त्यांच्या सशक्त कादंबरीविश्वाचा मागोवा घेणारा डॉ. राजेंद्र नाईकवाडे ह्यांचा लेख.

महाराष्ट्राच्या विविध कानाकोपऱ्यातील बोलीभाषा, डोंगरदऱ्यांमधून विखुरलेला मराठ्यांच्या पराक्रमाचा इतिहास आणि इथल्या खेड्यापाड्यातून-गावा-वनातून वर्षानुवर्षे रुजलेली लोकसंस्कृती अशी मराठी संस्कृतीची त्रिधारा आपल्या समग्र साहित्यातून प्रभावीपणे आविष्कृत करणारे गोपाल नीलकंठ दाण्डेकर हे एक थोर मराठी साहित्यिक आणि बहुआयामी मराठी कादंबरीकार म्हणून सुपरिचित आहेत. आपल्या दीर्घ आयुष्यक्रमात महाराष्ट्रातील असंख्य पायवाटा तुडविणारे, निसर्गाच्या अनेक रूपांनी नटलेले प्रदेश मस्तकलंदर अवलिया वृत्तीने पालथे घालणारे एक मनस्वी प्रतिभावंत म्हणजे 'गोनीदा.' 'गोनीदा' हे नामाभिधान जसे त्यांच्या वाङ्मयीन श्रेष्ठत्वाचे द्योतक असणारे आदरार्थी बहुवचन आहे, तसेच ते त्यांच्या अनुभवसमृद्ध संस्कृतिसंपन्न व्यक्तिमत्त्वाचेही सहज स्पष्टीकरण आहे. दाण्डेकरांचे विविध धारांनी वाहात आणि विकसित राहिलेले व्यक्तिमत्त्व आणि त्या व्यक्तिमत्त्वालाच फुटलेल्या पालवीसारखे त्यांचे विपुल लेखन ह्यांच्यात एकप्रकारचे अद्वैत दृष्टीस पडते. ह्या अद्वैतातच त्यांच्या कादंबरीलेखनाची महात्मता दडलेली आहे; त्यातच त्यांच्या कादंबरीविश्वाने मराठी रसिकमनावर गेली ५० वर्षे गाजविलेल्या अधिराज्याचा पाया आपल्याला गवसतो. कादंबरी हा वाङ्मयप्रकारच मुळात जीवनवेधी, समग्रलक्ष्यी आणि संस्कृतीचा वाहक. गोनीदांसारख्या प्रतिभावंत लेखकानेही आपले सारे प्रतिभासामर्थ्य कादंबरीलेखनातच खर्ची घातले. म्हणूनच आपल्या आयुष्याची जवळजवळ ५० वर्षे लेखनकर्मात व्यतीत करणारे गोनीदा आधुनिक मराठी कादंबरीचे एक महत्त्वाचे, लक्षणीय आणि पृथगात्मशैलीचे शिलेदार ठरतात.

विदर्भापासून कोकणापर्यंत महाराष्ट्राची भूमी अनेकवार पायाखाली तुडविणारे गोनीदा मूळचे वैदर्भीय! अमरावती जिल्ह्यातील परतवाडा या गावी ८ जुलै १९१६ रोजी त्यांचा जन्म झाला. चौथीपर्यंतचे प्राथमिक शिक्षण तिथेच पूर्ण केल्यावर १९३३ च्या सुमारास म्हणजे वयाच्या १५-१६ व्या वर्षी त्यांनी गृहत्याग करून मनःपूत भटकंतीला सुरुवात केली. त्या वेळी त्यांची भेट गाडगेबाबांशी झाली आणि त्यांच्या सहवासात कुमारवयीन गोपालची संस्कारक्षम काही वर्षे व्यतीत झाली. परंपरेच्या विविध संस्कारांत मुरलेला आणि गावोगावच्या परिभ्रमणातून परिपुष्ट झालेला संस्कारशील वृत्तीचा आध्यात्मिक मनःपिंड त्यांना लाभला होता. 'स्मरणगाथा' या आत्मकथनातून, 'कुण्या एकाची भ्रमणगाथा' या आत्मचरित्रप्रधान कादंबरीतून आणि त्यांची कन्या वीणा देव लिखित 'आशक मस्त फकीर' ह्या चरित्रातून; त्यांच्या व्यक्तित्वातील, संस्कृती व प्रत्यक्ष समाज ह्यांच्या बहुपेडी संस्कारांचा पट आपल्यापुढे साकार होतो. रामायण, महाभारतादी प्राचीन भारतीय ग्रंथसंपदा, ज्ञानदेव-तुकारामांचे संतसाहित्य, भारताचा आणि महाराष्ट्राचा इतिहास ह्यांच्या व्यासंगातून हे लेखकमन घडत गेलेले दिसून येते.

८२ वर्षांचे दीर्घायुष्य लाभलेल्या गोनीदांनी तरुण वयातच आपल्या अनुभवांना शब्दबद्ध करण्यास सुरुवात केली. एकीकडे स्वतःतील प्रातिभ गुणांना अभिव्यक्त करण्याची कलावंताची आंतरिक प्रेरणा, तर दुसरीकडे समाजास संस्कारित करण्याची लोकशिक्षकाची बहिर्मुखी प्रेरणा, ह्यांचा एक समांतर प्रवास त्यांच्या विशाल साहित्यसंभारातून मराठी वाङ्मयजगतात उभा राहिला. मराठी संतांच्या भावाभिव्यक्तीसारखाच हा दोन पातळ्यांवरचा समांतर प्रवास. एका बाजूला मराठी साहित्यविश्व समृद्ध करणारी गोनीदांची पृथक कादंबरीधारा निर्माण झाली, तर दुसरीकडे धार्मिक, आध्यात्मिक, स्फुट, बाल-कुमारसाहित्य इत्यादी संस्कारक्षम साहित्यठेवा मराठी कुटुंबांना प्राप्त झाला. मराठी समाजमनातील गोनीदांच्या लोकप्रियतेचे रहस्य त्यांच्या ह्या बहुरंगी साहित्यविश्वाशी निगडित आहे.

जीवनाशयाचा बहुआयामी पट

गोनीदांचा कादंबरीलेखनप्रवास 'बिंदूची कथा' (१९४५) पासून ते 'कृष्णवेध' (१९८५) पर्यंत अम्लानपणे सुरू होता. गोनीदांच्या तीसच्यावर कादंबऱ्या, वीसच्यावर धार्मिक-आध्यात्मिक-संस्कारक्षम पुस्तके आणि वीसच्यावर इतर स्फुटलेखनग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांच्या कादंबऱ्यांचे सामान्यपणे 'सामाजिक' आणि 'ऐतिहासिक' असे दोन वर्ग कल्पिता येऊ शकतात. 'ऐतिहासिक-पौराणिक-चरित्रात्मक' वर्गात 'बया दार उघड' (१९६३) ते 'हे तो श्रींची इच्छा' (१९७४) हा कादंबरीमय शिवकाल साकारणारे कादंबरी-पंचक वैशिष्ट्यपूर्ण ठरले आहे. तद्वतच 'मोगरा फुलला', 'दास डोंगरी राहतो', 'तुका आकाशाएवढा', 'अजून नाही जागे गोकुळ', 'कृष्णवेध' आदी चरित्रप्रधान कादंबऱ्या मराठी रसिकमनाला भुरळ

अनुक्रमणिका

घालणाऱ्या ठरल्या आहेत. ह्याशिवायच्या त्यांच्या सामाजिक स्वरूपाच्या 'शितू' (१९५३) पासून ते 'आम्ही भगीरथाचे पुत्र' पर्यंतच्या कादंबरीविश्वामध्ये एक श्रेष्ठ मराठी कादंबरीकार म्हणून असलेली त्यांची खरी शक्ती सामावलेली दिसते.

गोनीदांच्या बहुआयामी कादंबरीविश्वाचा विषयपरीघ प्राचीन ते अर्वाचीन, ऐतिहासिक ते वर्तमानकालीन असा दीर्घ कालावकाश कवेत घेणारा असा आहे. नदीप्रवाहाप्रमाणे वाहणाऱ्या समाजमनाशी एकरूप होण्यासाठी, त्यांच्या सुखदुःखांशी सदैव समरस होण्यासाठी तळमळणारे ते एक लेखकमन आहे. ''ऐसी कळवळ्याची जाती । करी लाभावीण प्रीती'' अशा पोताचे किंवा ''हजार हृदये गहिवरती तर, मन माझेही गहिवरते, असे हजारासंगे आहे, जडलेले माझे नाते'' ह्या कुसुमाग्रजांच्या उक्तीशी नाते सांगणारे असे हे मन आहे. तसेच ते भारतीय जीवननिष्ठांनी, सांस्कृतिक श्रद्धांनी मंतरलेले खास भारतीय लेखकाचे मन आहे. 'भारतीय संस्कृतीशी पूर्णपणे समरस झालेला अंतरात्मा' असे त्यांचे वर्णन चंद्रकांत बांदिवडेकरांनीही गोनीदांच्या कादंबरीची चिकित्सा करताना केलेले दिसते. परंतु विशेष म्हणजे जात-धर्म-संप्रदायांच्या संकुचित अस्मितांच्या कोत्या कुंपणांनी मात्र ते कुठेही ग्रासलेले नाही. वाङ्मयीन कंपूशाहीतून मोठे ठरविले गेलेल्या काही कादंबरीकारांप्रमाणे संकुचित जातीय गंडांनी न पछाडलेले निखळ, निर्व्याज मानवतावादी मन गोनीदांच्या कादंबऱ्यांतून प्रकर्षाने प्रत्ययाला येते. मानवी भावभावनांच्या, सच्च्या अनुभूतींच्या शोधात सतत व्याकुळलेले असे एक लेखकमन 'शितू', माचीवरला 'बुधा', पवनाकाठचा 'धोंडी', मृण्मयीची 'मनू', पूर्णामायची 'लेकरं', भगीरथाचे 'कामगारपुत्र', 'बिंदू', 'सिंधू', 'जैत रे जैत' चे 'वाघ्या-चिंधी' इत्यादी माणसांच्या रेखीव आणि जिवंत शब्दचित्रांतून प्रत्ययकारीपणे आकाराला आलेले दिसते. अशाच माणूसपणाने भारलेल्या वर्तमानातील आणि इतिहासातील व्यक्तिरेखांना शोधत आयुष्यभर भटकंती करणारा, मनुष्यपणाची बेटे शोधण्यास्तव कोसचे कोस प्रदेश पायाखाली घालणारा हा लेखक आहे. ह्यातून गवसलेल्या मनुष्यत्वाची विलक्षण ताकदीने, नेमक्या भाषाशैलीतून व चपखल वर्णनशैलीतून तो आराधना मांडतो. ह्यासंदर्भात काही समीक्षकांनी गोनीदांना परंपरावादी व पुनरुज्जीवनवादी ठरवून त्यांची आणि त्यांच्या प्रभावी, समाजशील कादंबरीविश्वाची उपेक्षा केलेली स्पष्ट जाणवते. स्वतःचे कथित 'आधुनिक' दृष्टिकोन भारतीय संस्कृती-परंपरांचे व समाजरचनेचे प्रभावी चित्रण करणाऱ्या देशीवादी लेखकांवर कसे लादले जातात, ह्याचे उत्तम उदाहरण हरिश्चंद्र थोरातांच्या 'कादंबरी : १९५०-१९७५' (मराठी वाङ्मयाचा इतिहास - खंड सात, म. सा. परिषद, पुणे, २०१०) या लेखात पाहायला मिळते. खरेतर दाण्डेकरांसारखा मराठी समाज-संस्कृतीचा व्यापक पट त्यातील विविध सामाजिक-सांस्कृतिक ताण्याबाण्यांसह साकारणारा, मराठी मातीचा अस्सल गंध असणारा देशीय कादंबरीकार मराठी भाषेत विरळाच म्हटला पाहिजे. मार्क्सवादी विचारांची झापडे लावून आणि समकालीन राजकीय पर्यावरणामुळे विकारवश होऊन लेखकांच्या व्यापक आशयविश्वाची चिकित्सा करणे हे समीक्षेच्या क्षेत्रातील भोंगळपणाचे ठसठशीत उदाहरण ठरावे. गोनीदांच्या समग्र कादंबरीपटाची नीट, व्यवस्थित मांडणी व मूल्यांकन न करता विशिष्ट एकारलेल्या दृष्टीने थोरात कोणते निष्कर्ष काढतात, ते बघा - निसर्गाचे मोठ्या प्रमाणावर उदात्तीकरण (पृ. २२) ...स्मरणरंजनाची प्रवृत्ती भरून राहिलेली आहे. (पृ. २२). ...'पडघवली' तर पूर्णपणे भूतकाळाच्या आकर्षणातून भूतकाळात लिहिली गेलेली कादंबरी (पृ. २४). ...दाण्डेकरांचे लेखन इतिहास आणि पुराणातील कथांचे स्मरणरंजन करणाऱ्या पुनर्कथनात गढून गेले (पृ. २४) ...पेंडसे आणि दाण्डेकर या लेखकद्वयांच्या लेखनामधून उच्चवर्णीय ब्राह्मणी जाणिवेचा आविष्कार झाला आहे (पृ. २९) दाण्डेकर यांच्या सामाजिक तत्त्वज्ञानाबद्दल काय म्हणता येईल?... या गुणावगुणांचा (कादंबरीतील पात्रांच्या) समाजरचनेशी, समाजाच्या गतीशी काहीच संबंध नसतो. (पृ. ३०) ह्या समीक्षकांनी निसर्गाचे उदात्तीकरण, स्मरणरमणीयता, भूतकाळाचे वा इतिहासाचे आकर्षण, पुराणांचे चिंतन, विशिष्ट जातगत म्हणजे व्यक्तिगत जाणिवांचा आविष्कार, तथाकथित सामाजिक तत्त्वज्ञान (म्हणजे कोणते?) कादंबरीत नसणे वगैरे गोष्टी म्हणजे जणू लेखकांनी केलेले अपराधच आहेत असा जो अडाणी आव आणलेला दिसतो तो साहित्यकृतींच्या समावेशक व समग्रलक्ष्यी समीक्षेपासून दूर जाणारा आहे. भारतीय समाजरचनेचा, संस्कृतीचा ताणाबाणा त्यातील विविध शक्तिस्थानांसह

व अनुबंधांसह शोधण्यात आपली आयुष्ये व्यतीत करणाऱ्या नेमाडे, भैरप्पा, दाण्डेकर, प्रेमचंद, शरच्चंद्र, रवींद्रनाथ, खानोलकर, पेंडसे, दळवी, मुक्तिबोध, देसाई, शेळके, यादव, बगे, पाटील, गवस इत्यादी भारतीय वा मराठी लेखकांमध्ये 'सामाजिक तत्त्वज्ञान नाही किंवा त्यांच्या कादंबऱ्यांतील पात्रांचा समाजरचनेशी संबंध नाही' असे म्हणणे कितपत योग्य ठरते? चंद्रकांत बांदिवडेकर ह्यांनी आपल्या 'कादंबरीकार गो. नी दाण्डेकर' (मराठी कादंबरी : चिंतन आणि समीक्षा) ह्या दीर्घतम लेखात गोनीदांच्या कादंबरीतील सघन आणि विशाल आशयजगताची आणि त्यांच्या असाधारण भाषाप्रभुत्वाची, निरीक्षणशक्तीची विविध वैशिष्ट्ये नोंदवलेली दिसतात; परंतु तिथेही गोनीदांच्या लेखनाविषयी ते करीत असलेला कथित 'आधुनिक' दृष्टीचा दुराग्रह अनाकलनीयच म्हटला पाहिजे. त्यांच्यामते - "...त्यांची माणसं एकेरी गतानुगतिक असतात. ती काळाशी संधान राखू शकत नाहीत. म्हणूनच त्यांचं लेखन सामाजिक जाणिवांनी फारसं समृद्ध झालेलं नाही. ... आधुनिकतेचा खरा, सर्वस्पर्शी विचार व संस्कार गो. नीं. ना लेखनात देता आला नाही." (मराठी कादंबरी : चिंतन आणि समीक्षा, पृ. १४०) केवळ तथाकथित कालसापेक्ष आधुनिकतेने लेखक वा त्याची साहित्यकृती मोठी ठरते का? लेखकाला जे आपल्या साहित्यिक आविष्कारातून करावयाचेच नाही त्यासाठी ऊर बडवणे व 'ते' नाही म्हणून त्यास उणे ठरविणे एकूणच वाङ्मयीन आकलनाच्या दृष्टीने संशयास्पद ठरते. या पार्श्वभूमीवर गोनीदांच्या कादंबरी वाङ्मयाची शक्तिस्थाने धुंडाळायला हवीत. काही मान्यताप्राप्त समीक्षकांनी भरवून ठेवलेल्या वाटा साफ करून नितळ दृष्टीने लेखकांकडे बघणे अर्थातच सोपे नसते! दाण्डेकरांसारखा प्रतिभासंपन्न, अनुभवसंपन्न आणि व्यासंगी लेखक, केवळ भारतीय सांस्कृतिक परंपरांमधून जीवनरस ग्रहण करतो म्हणून किंवा तो श्रद्धाळू, भावनाशील, संवेदनशील आहे म्हणून त्यास हळवे, भावविवश, पुनरुज्जीवनवादी, गतानुगतिक अशी विशेषणे लावून बाजूला टाकता येणार नाही. खरेतर त्या उत्कट श्रद्धेतच व माणूसप्रेमातच गोनीदांच्या लेखनाची प्रेरणा आणि त्यांच्या साहित्यकृतींची शक्ती सामावलेली आहे. गोनीदांच्या अनेक कादंबऱ्या वाचतानाचा अनुभव एक वाचक म्हणून आपण लक्षात घ्यायला हवा. त्यांच्या कादंबऱ्यांचे चैतन्ययुक्त शरीर ज्या गतीने वाचकांना झपाटून कवेत घेते, त्यात प्राण ओतणारे तत्त्व म्हणजे माणसांविषयीची सतत जागती करुणा, सामाजिक भान, आस्था, प्रेम, कणव हेच खरेतर आहे. जो विलक्षण झपाटलेपणा गोनीदांच्या जीवनक्रमातून, जगण्यातून, प्रत्ययाला येतो, तोच त्यांच्या त्या काळातील वाङ्मयकृतींमधूनही प्रत्ययाला येतो; कारण ती अनुभवसमृद्धी पेलण्याचे व नेमकेपणाने अभिव्यक्त करण्याचे बळ त्यांच्या प्रतिभाशक्तीत पुरेपूर होते. त्यांच्या कादंबरीलेखनातील पूर्वार्धाचा कालखंड भावभावनांच्या उत्कट प्रतीतीच्या झंझावाताने आणि व्यष्टी-समष्टी-सृष्टी संबंधाच्या अपूर्व अल्पाक्षररमणीय शैलीने नटलेला आहे. त्यामुळे 'शितू', 'पडघवली'पासून ते 'मृण्मयी', 'मोगरा फुलला'पर्यंतचा १९५३ ते १९७५ पर्यंतचा हा कादंबरीपैस एकजिनसी, एकात्म, अल्पाक्षर, गतिमान, स्फुट, भावकाव्यात्मक असे प्रभावी कलात्मक रूप धारण करणारा असा आहे. कादंबरीकाराचे मोठेपण आणि त्याच्या वाङ्मयाची महात्मता ज्या मानवी कारुण्याशी, व्यष्टी-समष्टी-सृष्टी आस्थेशी आणि समग्रलक्ष्यी जीवनदृष्टीशी मूलतः निगडित असते, त्याचा प्रत्यय गोनीदांच्या अर्ध्याधिक कादंबऱ्यांमधून तरी आल्याशिवाय राहात नाही. मागणी तसा पुरवठा ह्या न्यायाने त्यांनी काही लेखनकृती लिहिल्या आहेत. परंतु त्यामुळे त्यांच्या अस्सल कलाकृतींची अभिजातता किंचितही कमी होत नाही.

समृद्धी, व्यापकता आणि महात्मता

मराठी साहित्याच्या खुजेपणाचे आणि उथळपणाचे एक रहस्य मराठी लेखकांच्या खुरट्या व पोकळ अनुभवविश्वात असल्याचे मर्ढेकरांनी कोणे एकेकाळी सांगितले होते. या बाबतीत मराठी लेखकांनी आदर्शभूत मानावे असे अनुभवसमृद्ध जीवन व्यतीत करणारा दाण्डेकरांसारखा मराठी साहित्यकार विरळाच म्हटला पाहिजे. गोनीदांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा हा गुणविशेष अनेक समीक्षकांनीही त्यांच्यावरील लेखनात आवर्जून नोंदविलेला दिसतो. भालचंद्र नेमाड्यांनी स्वातंत्र्योत्तर मराठी कादंबरीची समीक्षा करताना गोनीदांचा नाममात्रच निर्देश केला असला तरी त्यांनीच आदर्श मानलेला देशीवाद-वास्तववाद-नैतिकता हा कादंबरीच्या मोठेपणाचा तत्त्वत्री-निकष दाण्डेकरांच्या बहुतांश कादंबऱ्यांना चपखल लागू पडतो. ह्या

कादंबरीविश्वातील देशीयता, सांस्कृतिक गंध, सामाजिक जीवनाचा सूक्ष्म पट विणणारा, त्यातील वास्तववादाचा विस्तीर्ण प्रदेश आणि पात्रांच्या व निवेदकाच्या व्यक्तित्वाची कादंबऱ्यांच्या पानापानांतून नितळपणे प्रत्ययाला येणारी अनाघ्रात नैतिकता या निकषांवर गोनीदांच्या बऱ्याच कादंबऱ्या श्रेष्ठ कादंबऱ्या ठरतात. अलीकडील वाङ्मयचर्चेत लक्षणीय मानल्या गेलेल्या सदानंद देशमुख, कृष्णात खोत, मिलिंद बोकील, रमेश इंगळे उत्रादकर इत्यादींच्या कादंबरीवाचनाच्या पार्श्वभूमीवरही गोनीदांचे वेगळेपण आणि मोठेपण सहजच नजरेत भरते. 'सामाजिक दस्तऐवज' म्हणून वारंवार अधोरेखित केले जाणारे मराठी कादंबरीचे मोठेपणही गोनीदांना वगळून वर्णिता येत नाही, हेही लक्षात घेतले पाहिजे. म्हणूनच 'मराठीतील चरित्रात्मक कादंबरीचा मानबिंदू' असे जिचे वर्णन बांदिवडेकर करतात त्या 'मोगरा फुलला' विषयीचा त्यांचा अभिप्राय उद्‌धृत करणे औचित्यपूर्ण ठरेल. ते म्हणतात - ''ज्ञानेश्वरांच्या चरित्राचे निवेदन करणारी ही कादंबरी नसून त्यांच्या आंतरिक व्यक्तित्वाचा वेध घेणारी व भारतीयत्वाने अथपासून इतिपर्यंत ओतप्रोत भरलेली एक यशस्वी कलाकृती आहे. भावावेगात लिहूनही कलात्मक भान कुठेही सुटलेले नाही. या कादंबरीच्या वातावरणनिर्मितीसाठी गोनींनी जे कलात्मक कौशल्य दाखविले आहे त्याला तोड नाही... गोनीदांचा अंतरात्मा भारतीय संस्कृतीशी पूर्णपणे समरस झालेला आहे. निखळ भारतीय कादंबरी असं ज्या कादंबरीचं वर्णन समर्थपणे करता येईल अशी एक महत्त्वाची यशस्वी कादंबरी म्हणजे 'मोगरा फुलला.'' (मराठी कांदबरी चिंतन व समीक्षा, पृ. १३१) इथे नकळतपणे भाष्यकाराने गोनीदांना उत्तम भारतीय कादंबरीकारांच्या पंक्तीत जे बसवले आहे ते सार्थच ठरणारे आहे. अंगभूत प्रतिभा, सखोल व्यासंग आणि प्रत्यक्ष, समृद्ध जीवनानुभव ह्यांच्या त्रिवेणी संगमातून साकारलेल्या गोनीदांच्या कादंबरीविश्वाची संवादक्षमता आणि आवाहनक्षमता म्हणूनच कालातीत ठरली आहे. साहित्य अकादमीसारखे मानाचे व इतरही अनेक वाङ्मयीन मानसन्मान प्राप्त केलेल्या गोनीदांचे हे अक्षय, अक्षर संचित आहे. हा मराठी भाषेचा, समाजाचा आणि संस्कृतीचाच; मराठी मनाला निरंतर, आश्वासक साथसंगत करणारा, असा मौलिक ठेवा आहे, यात संशय नाही.

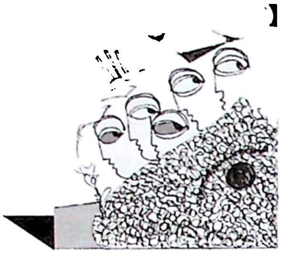
• • •

डॉ. राजेंद्र नाईकवाडे, ४८, 'योगायोग', जुना नंदनवन परिसर, नागपूर

साभार-पोच

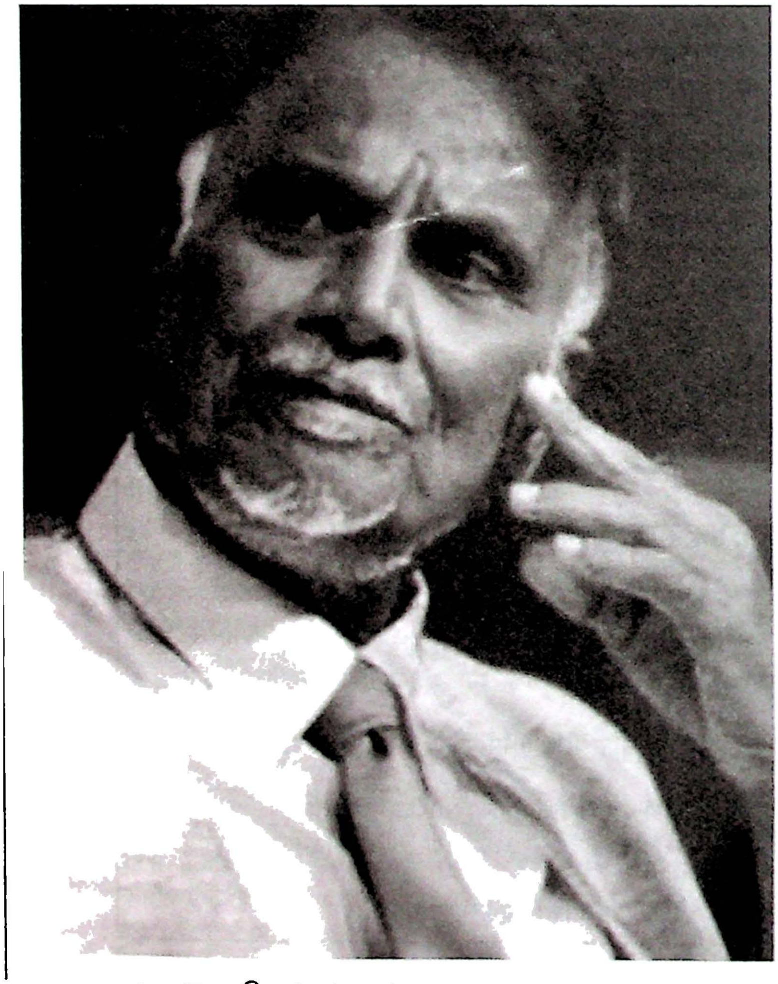
- **अस्वस्थ काळ आणि माणूस** (कवितासंग्रह): संजय गोडघाटे, संवेदना प्रकाशन, नागपूर, २०१६, मूल्य १२० रु.
- **फुटपाथ ते नोटरी** (कादंबरी) : सुजाता लोखंडे, ग्रंथाली, मुंबई, २०१६, मूल्य १८० रु.
- **मराठी काव्यधारा** (समीक्षालेखसंग्रह) : डॉ. राजेन्द्र नाईकवाडे, लाखे प्रकाशन, नागपूर, मूल्य ४४० रु.
- **राजसी** (प्रेमपत्रसंग्रह) : राजा नाईकवाडे, विजय प्रकाशन, नागपूर, २०१६, मूल्य ३५० रु.
- **उजेड गाभाऱ्यातला** (कवितासंग्रह) : बाळकृष्ण सोनवणे, सुजय प्रकाशन, धुळे, २०१५, मूल्य १०० रु.
- **गौरवामृत** (अंजना श्रीराम खुणे गौरवग्रंथ) : संपा.: हिरामन लांजे 'रमानंद', झाडीबोली साहित्य मंडळ, साकोली, २०१५, मूल्य ३०० रु.
- **तुम और तुम्हारी यादें** (कवितासंग्रह) : पुरुषोत्तम सप्रे, श्री सर्वोत्तम प्रकाशन, इंदौर (म.प्र.), २०१६, मूल्य १२५ रु.
- **रंगतरंग** (कवितासंग्रह) : विजया मारोतकर, पायल पब्लिकेशन, पुणे, २०१६, मूल्य ९० रु.
- **आजचा सुधारक**, विचारभिन्नता विशेषांक - ऑगस्ट-सप्टेंबर २०१६, संपा. रवीन्द्र रुक्मिणी पंढरीनाथ, नागपूर, मूल्य ५० रु.
- **सुवार्ता**, आक्टोबर २०१६, मुख्य संपादक : फा. रेमंड परेश, वसई, मूल्य १५ रु.

अनुक्रमणिका

सर्जनशील समीक्षक : डॉ. द. भि. कुळकर्णी

डॉ. पुरुषोत्तम माळोदे

साठोत्तरी काळातील मराठी साहित्यसमीक्षेचे पात्र अधिक रुंद आणि प्रशस्त करणारे एक प्रमुख समीक्षक डॉ. द. भि. कुळकर्णी यांनी प्राचीन ते अर्वाचीन अशा एकूणच मराठी साहित्यप्रवाहाची सूक्ष्म चिंतनात्म आणि प्रतीतिनिष्ठ स्वभावाची समीक्षा सिद्ध केली. त्यांच्या प्रगल्भ साहित्यसमीक्षेत भारतीय साहित्यशास्त्रातील अलौकिकतावाद आणि मर्ढेकरी सौंदर्यवाद या दोन्हींचे प्रवाह एकवटलेले जाणवतात.

दभिंच्या समीक्षालेखनाची काही अनवट लक्षणे स्पष्ट करणारा डॉ. पुरुषोत्तम माळोदे ह्यांचा हा लेख.

दभि हे महाराष्ट्रातील एक सुविख्यात समीक्षक होते; पण त्यांच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाचा तो केवळ एक महत्त्वाचा पैलू ठरतो; त्याशिवायही त्यांच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाला अनेक पैलू होतेच.

आपल्या वाङ्मयीन आयुष्याच्या सुरुवातीला त्यांनी कविता लिहिल्या. अनेक कथा लिहिल्या. वयाच्या १९ व्या वर्षी न्यूयॉर्क हेराल्ड ट्रिब्यूनतर्फे आयोजित आंतरराष्ट्रीय कथास्पर्धेत त्यांच्या 'रेक्वियम' या कथेस प्रथम पारितोषिक मिळाले. त्यांनी लिहिलेल्या ललितगद्यसंग्रहाचा डॉ. आनंद यादव, प्रा. रजनी कोलारकर यांच्यासारख्या जाणकार अभ्यासकांनी गौरव केला. जवळपास दहा ग्रंथांचे त्यांनी संपादन केले. माग्रस, प्रास, स्पंदन इत्यादी वाङ्मयीन व्यासपीठांची उभारणी करून त्यामार्फत त्यांनी वाङ्मयीन अभिरुचीचे संवर्धन केले. विदर्भातील काही प्रकाशनसंस्थांना मार्गदर्शन केले. 'युगवाणी', 'संदर्भ', 'नवे लेखन', 'पृथक' इत्यादी नियतकालिके-अनियतकालिके यांच्या जडणघडणीत त्यांनी महत्त्वाचे योगदान दिले. त्यांच्या एकोणतीस विद्यार्थ्यांना पीएच.डी. पदवी प्राप्त झाली. दभिंनी समीक्षेच्या क्षेत्रात जे देदीप्यमान यश मिळविले, त्यामुळे त्यांच्या इतर कार्याकडे पाहिजे तितके लक्ष जात नाही. म्हणून त्यांच्या इतर कार्याचा हा ओझरता उल्लेख.

समीक्षक दभिंचा गौरव करताना प्रा. म. द. हातकणंगलेकर म्हणतात, ''द. भि. कुळकर्णी हे मर्ढेकर व दि. के. बेडेकर यांच्यानंतरचे महत्त्वाचे समीक्षक मानले पाहिजेत. मर्ढेकरांच्या ठिकाणी असलेले आधुनिकतेचे ध्यान व नवसर्जनाची क्षमता आणि दि. के. बेडेकरांच्या ठिकाणी असलेली तत्त्वज्ञानाची बैठक आणि समष्टीच्या सफल जीवनासाठी आवश्यक असलेल्या नव्या सर्जनशील तत्त्वज्ञानावरचा विश्वास तसेच वा. ल. कुळकर्णी यांची स्वागतवृत्ती आणि जुन्या-नव्या साहित्यप्रकारांचे अवधान यांचा संगम दभिंच्या साहित्यदृष्टीत झालेला आहे.'' (हिमवंतीची सरोवरे, प्रस्तावना, पृ. १५)

मर्ढेकरांप्रमाणे दभि हे आपल्या अभिरुचीशी प्रामाणिक असलेले व्रतस्थ टीकाकार असल्यामुळे त्यांच्या अभिरुचीचा भंग करणाऱ्या साहित्याची ते कदापि भलावण करू शकले नाहीत. भारतीय साहित्यशास्त्रातील अलौकिकतावाद आणि मर्ढेकरांचा सौंदर्यवाद यांचे एकीकरण दभिंना अभिप्रेत होते. या एकीकरणालाच त्यांनी 'नवअलौकिकतावाद' ही संज्ञा दिलेली आहे. त्यांच्या साहित्यसमीक्षेमागे ही नवअलौकिकतावादाची तात्त्विक बैठक आहे.

एक जीवनविषयक तत्त्वज्ञान म्हणून दभिंची श्रद्धा ज्ञानेश्वरांनी प्रतिपादन केलेल्या चिद्‌विलासवादावर आहे. अस्तित्ववादी तत्त्वज्ञान त्यांना जीवनदर्शन म्हणून मान्य नाही; पण ज्या मर्ढेकरोत्तर मराठी साहित्याचा दभिंनी परोपरीने गौरव केला आहे (पाहा : पार्थिवतेचे उदयास्त) ते मुख्यत्वे अस्तित्ववादी जीवनजाणिवेचे आहे. ही गोष्ट दभिंच्या साहित्यसमीक्षेतील विसंगती नसून ती त्यांच्या कलेवर असलेल्या निःसीम भक्तीची द्योतक आहे.

त्यांच्या साहित्यसमीक्षेकडे एक दृष्टिक्षेप टाकला तर त्यांच्या समीक्षालेखनाचे वैविध्य आपले लक्ष वेधून घेते. महाकाव्य, प्राचीन मराठी साहित्य, अर्वाचीन मराठीतील बहुतांश वाङ्मयप्रकार, कोणताही विषय त्यांना अस्पर्श नव्हता. कोणत्याही साहित्यप्रकारातील साहित्यकृती असो, ते त्या वाङ्मयप्रकाराची अनवट वैशिष्ट्ये नमूद करीत त्या साहित्यकृतीची समीक्षा करतात. प्रत्येक साहित्यप्रकाराचे सखोल आणि सूक्ष्म चिंतन त्यांनी केलेले असते; आणि ते पंडिती नसून प्रतीतिनिष्ठ असते.

'महाकाव्य : स्वरूप व समीक्षा' या ग्रंथात त्यांनी महाकाव्य या साहित्यप्रकाराची तात्त्विक व ऐतिहासिक मीमांसा केलेली आहे. 'महाकाव्य' या साहित्यप्रकारावरचा हा एक संशोधनपर ग्रंथ आहे. संस्कृत, मराठी व इंग्रजी या भाषांतील महाकाव्यविचारांची संदर्भासह समीक्षा या ग्रंथात आहे. खरोखर मराठी संशोधनक्षेत्राचे वैभव वाढविणारा हा समीक्षाग्रंथ आहे. ज्ञानेश्वरी या अजरामर ग्रंथाची त्यांनी 'ज्ञानेश्वरांचे श्रोतृसंवाद' (१९७६), 'प्रतीतिविश्रांती' (१९९२) आणि 'ज्ञानेश्वरी : नवे आकलन' (२००८) या तीन ग्रंथांतून मौलिक समीक्षा केली आहे. 'नाट्यवेध' (१९७८) आणि 'नाटक : स्वरूप व समीक्षा' (२००८) या ग्रंथांतून महत्त्वाच्या नाट्यकृतींची वैशिष्ट्यपूर्ण समीक्षा करण्यात आलेली आहे. 'तिसऱ्यांदा रणांगण' (१९७६) आणि 'कादंबरी स्वरूप व समीक्षा' (२००३) या ग्रंथांमध्ये मराठीतील महत्त्वाच्या कादंबऱ्यांची समीक्षा आलेली आहे.

'चार शोधनिबंध'(१९७७) या संशोधननिष्ठ समीक्षाग्रंथात श्रीचक्रधर, श्रीज्ञानेश्वर, श्रीनामदेव, कविवर्य बी यांच्या साहित्यावरील गंभीर संशोधनपर

समीक्षालेख आहेत. मराठीतील अध्यात्मनिष्ठ साहित्याचे नवे आकलन या ग्रंथात सादर झाले आहे. 'मर्ढेकरांचे सौंदर्यशास्त्र : पुनःस्थापना' (१९८२) हा मर्ढेकरांच्या सौंदर्यशास्त्राचा सखोल चिकित्सा करणारा आणि पुनःस्थापना करणारा समीक्षाग्रंथ आहे. 'युगास्त्र' (१९९३) मध्ये अव्वल इंग्रजीतील निबंध वाङ्मयाची संशोधननिष्ठ समीक्षा आहे. या ग्रंथात ''वृत्तपत्रातील वाचकांच्या पत्रव्यवहारातून मराठी निबंध उत्क्रांत झाला आहे.'' असे अभिनव प्रमेय दभिंनी मांडले आहे.

'दुसरी परंपरा' (१९७४), 'पहिली परंपरा' (१९७६), 'द्विदल'(१९९४), 'पहिल्यांदा रणांगण' (१९९९), 'पार्थिवतेचे उदयास्त' (१९७७), 'सुरेश भट : नवे आकलन' (२००५), 'महाकथा जीएंची' (२००८) आणि 'अनन्यता मर्ढेकरांची' (२००९) या सर्व समीक्षाग्रंथांतून आधुनिक मराठी साहित्याची विशेषतः मर्ढेकर आणि मर्ढेकरोत्तर साहित्याची सर्जनशील समीक्षा करण्यात आली आहे. समीक्षाग्रंथांच्या शीर्षकांवरून त्यांनी हाताळलेल्या विषयांचे वैविध्य लक्षात येते.

दभिंनी लिहिलेले संशोधननिष्ठ समीक्षाग्रंथ वगळता त्यांचे बहुतांश ग्रंथ हे स्फुट समीक्षालेखसंग्रह आहेत. 'सत्यकथा', 'छंद', 'युगवाणी' यांसारख्या नियतकालिकांतून त्यांनी सातत्याने लेख लिहिले. जयवंत दळवी यांनी त्यांचा 'टिपण टीकाकार' असा गमतीने उल्लेख केला होता; पण वस्तुस्थिती हीच आहे की स्फुट लेख हेच त्यांच्या समीक्षेचे खरे ब्रह्मास्त्र होते.

स्फुट लेखाचा व टिपणाचाच आकृतिबंध त्यांनी समीक्षेकरिता का स्वीकारला असावा? मला वाटते त्यांना एखादे नवे आकलन प्रथम स्फुरते (कवीप्रमाणे), मग ते आपले नवे आकलन स्फुट लेखातून मांडत असावेत.

नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा-प्रतिभेचा सर्जनशील आविष्कार त्यांच्या स्फुट समीक्षालेखातून घडलेला असतो. त्यांचे ते नवे आकलन असते. डॉ. वि. भि. कोलते लिहितात, ''निरनिराळ्या नियतकालिकांतून प्रसिद्ध होणारी त्यांची लहान-मोठी टिपणे नेहमी काही नवीन सांगणारी, नवीन आकलन दाखविणारी, नवीन दिशा शोधणारी असतात. त्यातून त्यांची चिंतनशीलता, नावीन्याचा वेध घेणारी बुद्धिमत्ता व रसिकता प्रकट होते.'' (चार शोधनिबंध, प्रस्तावना, पृ. १) आपले नवे आकलन दभि फार विस्ताराने लिहीत नाहीत. सूत्रमयता हाच त्यांच्या स्फुट समीक्षालेखांचा विशेष राहिला आहे. ते ज्या साहित्यकृतीची समीक्षा करतात त्या साहित्यकृतीचे आपल्याला पुनर्वाचन करणे भाग पडते; कारण त्यांनी त्या साहित्यकृतीविषयी जे नवे आकलन मांडलेले असते तसा आपण कधी विचारच केलेला नसतो. हेच त्यांच्या सर्जनशील समीक्षेचे वैशिष्ट्य आहे.

मर्ढेकर, विश्राम बेडेकर, पु. शि. रेगे, चित्रे आणि जी. ए. कुळकर्णी या लेखकांच्या साहित्यावर दभिंनी जवळपास चाळीस वर्षे चिंतन केलेले आहे. 'रणांगण' ही त्यांची मराठीतील सर्वांत आवडती कादंबरी. त्यांनी या कादंबरीची समीक्षा करणारे पाच लेख लिहिले आहेत :

१) **'तिसऱ्यांदा रणांगण'**, तरुण भारत, १९७१
२) **'पहिल्यांदा रणांगण'**, ललित दिवाळी अंक, १९९३
३) **'विश्राम बेडेकरांचे साहित्य'**, युगवाणी, १९७२
४) **'आणखी एकदा रणांगण'**, वसंत, २००८
५) **'रणांगणचा परागंध'**, ललित, २००९

'रणांगणचा परागंध' हा त्यांनी लिहिलेला शेवटचा लेख. या लेखात पूर्वी लिहिलेल्या लेखांपेक्षा वेगळेच आकलन सादर करण्यात आले आहे. ते साररूपाने असे-दभि म्हणतात, '''रणांगण'मध्ये मराठी माणसाच्या - भारतीय माणसाच्या अशा सुट्या समस्या नाहीत, मानव समाजाच्या चिरंतन समस्या आहेत. त्याचे ज्ञानात्मक आकलन कादंबरीत असूनही त्याचे प्रकटीकरण निबंधशैलीने, ज्ञानप्रक्रियेच्या अंगाने झालेले नाही, प्रकटीकरण झाले आहे ते कलाप्रक्रियेच्या अंगाने.'' या लेखात 'रणांगण' आणि 'सावित्री' या दोन कांदबऱ्यांची तुलना करतानाही त्यांनी वेगळी निरीक्षणे नोंदवली आहेत. त्यांच्या मते 'सावित्री' भावकाव्यप्रधान आहे. 'रणांगण'मध्ये कादंबरीमयता आणि भावकाव्यमयता यांचे संतुलन झाले आहे. 'रणांगण'ची पृथगात्मता तिच्या इहलोकनिष्ठेत आहे, हे या लेखाचे मुख्य प्रतिपादन आहे. मर्ढेकर, पु. शि. रेगे आणि जीए यांच्या साहित्यात पदोपदी 'परतत्त्वस्पर्श' दिसतो. त्यामुळे साहित्य एकाचवेळी देशी आणि मध्ययुगीन भारतीय जाणिवेशी जोडले जाते. त्यापासून 'रणांगण' मुक्त आहे. सृष्टीतून प्रकटणारे नवनवोन्मेषशाली अनीह आणि अलौकिक सौंदर्य ही 'रणांगण'च्या निर्मितीमागे असणारी एक प्रमुख प्रेरणा आहे. असे विलक्षण निरीक्षण

अनुक्रमणिका

या लेखात दभिंनी मांडले आहे. प्रांजळपणा, प्रामाणिकपणा, सचोटी, वाङ्मयीन आत्मनिष्ठा यांचा उंच ध्वज 'रणांगण' मध्ये रोवलेला आहे व ही लेखकाची नैतिकता असल्याचे दभि म्हणतात. या सर्व वैशिष्ट्यांमुळे 'रणांगण'ला परागंध प्राप्त होतो, हे दभिंनी दाखवून दिले आहे.

विश्राम बेडेकर, मर्ढेकर, जीए यांच्याप्रमाणेच पु. शि. रेगे हे दभिंचे एक अत्यंत आवडते लेखक. पु. शि. रेगे यांच्या साहित्याची पृथगात्मता सांगताना दभि लिहितात, ''रेगे यांच्या ललित गद्याचे आणि काव्याचेही नीट आकलन आणि मूल्यमापन व्हायचे असेल तर एक लक्षात ठेवले पाहिजे की, त्यांच्या दृष्टीने साहित्यनिर्मिती हा त्यांचा स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आविष्कार नसून ती भाषिक पातळीवरील एक वस्तुनिष्ठ सौंदर्यात्म संघटना आहे.'' (समीक्षेची चित्रलिपी, पृ. १६) रेगे यांच्या साहित्यप्रकृतीचे अचूक निदान करणारा हा निष्कर्ष पु. शि. रेगे यांच्यावरील साहित्यसमीक्षेत अपूर्व आहे. पु. शि. रेगे यांच्या साहित्याचे स्वरूप सांगताना एके ठिकाणी दभि लिहितात, ''(रेगे यांच्या) वाङ्मयकृतीला आशयही नसतो, आकृतीही नसते; ती निव्वळ भावानुभूतींची लयतत्त्वानुवर्ती घडलेली संघटना असते.'' रेगेंच्या वाङ्मयकृतीला आकृतीही नसते आणि आशयही नसतो, असे दभि म्हणतात; मग 'सावित्री' कादंबरीची वाङ्मयीन महात्मता तिच्या आशयसौंदर्याच्या बळावरच ते कसे काय सांगतात? रेग्यांच्या 'सावित्री'वर जे. कृष्णमूर्ती यांच्या तत्त्वविचारांचा खोल ठसा आहे हे ते कसे म्हणू शकतात? यासारखे प्रश्न उपस्थित होतात. मात्र, ''जीवनाचा महत्तम गौरव करीत असतानाच कलावादाची अनन्यभावे पूजा करणारा निःसीम कलावंत म्हणून मर्ढेकरोत्तर काळात पु. शि. रेगे यांचे स्थान अद्वितीय आहे.'' असा पु. शि. रेगे यांचा त्यांनी केलेला गौरव मात्र यथार्थ आहे.

मर्ढेकरी कविता, मर्ढेकरांचे सौंदर्यशास्त्र, त्यांचे सौंदर्यशास्त्र आणि कविता यांच्यातील अन्योन्य संबंध यावर दभिंनी सातत्यपूर्वक लिहिले आहे. बाळ सीताराम मर्ढेकर हे कवी व सौंदर्यशास्त्रज्ञ म्हणून त्यांच्या कायम चिंतनाचे विषय राहिले आहेत. मर्ढेकरांना त्यांनी गुरुस्थानी मानले होते. मर्ढेकरी कवितेतील अर्थव्यूह त्यांना सारखे खुणावत राहिले आहेत. त्या अर्थव्यूहांना दिलेल्या सर्जनशील प्रतिसादातूनच मर्ढेकरी साहित्यावरील त्यांचा नित्य नवा समीक्षालेख जन्माला येत राहिला आहे. त्यांच्या बहुतांश समीक्षालेखांची सुरुवात वाचकांना प्रश्न विचारून किंवा अनौपचारिक हितगुजाने होते. मग हळूहळू वाङ्मयकृतीच्या खोल रहस्याकडे ते वाचकांना खेचत नेतात. त्या वाङ्मयकृतीचे त्यांना झालेले आकलन एखाद्या साक्षात्कारासारखे असते! त्या साक्षात्काराची अनुभूती मग त्यांच्या वाचकांनाही ते घडवून देतात.

मर्ढेकरोत्तर मराठी कवींमधील एक विलक्षण प्रतिभावंत कवी म्हणजे म. म. देशपांडे. म. म. स्वतः प्रसिद्धिपराङ्मुख. १९५८ पासून महाराष्ट्राबाहेर वास्तव्य झाल्यामुळे मराठी समाजापासून आणखीच दुरावलेले. या कवीची प्रतिभा खऱ्या अर्थाने हेरली ती दभिंनी. नवी आकलने - नवी निरीक्षणे जशी दभि मांडत होते, त्याचप्रमाणे दडलेल्या प्रतिभांना समाजापुढे आणणे हा त्यांचा एक वाङ्मयीन स्वभाव होता.

म. म. देशपांडे यांच्या अधिकांश कविता 'सत्यकथा' मासिकात प्रसिद्ध झाल्या तरीही प्रतिष्ठित समीक्षकांचे त्यांच्याकडे दुर्लक्ष झाले होते. दभि मात्र आधीपासूनच ममंचे वेगळेपण आणि मोठेपण सांगत आले आहेत. ममंच्या 'अंतर्देही' कवितासंग्रहाला त्यानी दीर्घ प्रस्तावना लिहिली आहे. 'अंतरिक्ष फिरलो, पण...' हा ममंच्या निवडक कवितांचा संग्रह दभिंनी डॉ. श्याम माधव धोंड यांच्यासह संपादित केला आहे व त्यास मर्मग्राही प्रस्तावना लिहिली आहे. ममंचे काव्य चिंतनगर्भ आहे; पण ते विचारकाव्य नाही हे दभिंचे निरीक्षण किती भेदक! दभिंनी ममंच्या साध्या कवितांचे मोल खऱ्या अर्थाने जाणले होते. ममंची कविता साधी, निरलंकृत असली तरी ती सोपी नसून असंख्य अर्थव्यूहांनी समृद्ध झाली आहे हे त्यांनी स्पष्ट केले आहे. मम त्यांना मर्ढेकरी परंपरेला मार्दव देणारा कवी वाटतो. माणसातील मायेमुळे आर्तता, निसर्गप्रतिमांमुळे सुंदरता, जीवनस्वीकृतीमुळे आश्वासकता आणि व्रतस्थ स्वभावामुळे चिंतनशीलता हे ममंच्या काव्याचे आत्मधर्म ठरणारे विशेष आहेत हे दभिंनी स्पष्ट केले आहे. अंतर्मुखता, वाङ्मयीन सचोटी, अल्पाक्षरत्व, विरामचिन्हांचा काटेकोरपणा हे मर्ढेकरी विशेष ममंच्या काव्यात कसे स्वतंत्रपणे प्रकट झाले आहेत हे त्यांनी दाखवून दिले आहे.

मर्ढेकरांनंतर दभिंना भावलेला एक प्रतिभावंत

जी. ए. कुळकर्णी. जीएंच्या 'सोडवण', 'स्वामी', 'भोवरा', 'घर', 'पाणमाय' या कथा त्यांना जागतिक वाङ्मयात उठून दिसणाऱ्या वाटतात. जी. ए. कुळकर्णी यांच्यानंतरचे त्यांचे आवडते लेखक म्हणजे दि. पु. चित्रे. 'मर्ढेकरांचे सौंदर्यशास्त्र : पुनःस्थापना' हा ग्रंथ दभिंनी दि. पु. चित्रे यांना अर्पण केला आहे. पाडगावकर - बापट - करंदीकर हे रविकिरण मंडळाचे पुनरुज्जीवन करीत होते-त्या वेळी चित्र्यांनी मराठी कवितेला सन्मार्गावर आणले. त्यांनी वाङ्मयाकडे साधन म्हणून पाहिले नाही. जीवन आणि वाङ्मय यासंबंधीची त्यांची समजूत गंभीर आहे असा चित्र्यांचा 'युगदर्शन' या निबंधात त्यांनी यथोचित गौरव केला आहे.

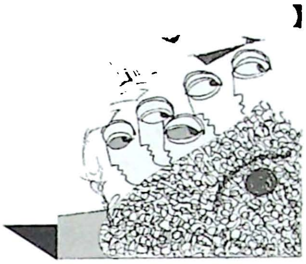
मर्ढेकर आणि जीए यांच्या साहित्याचा जसा सातत्याने दभिंनी वेध घेतला तसा मात्र चित्र्यांच्या साहित्याचा वेध घेतलेला दिसत नाही. चित्र्यांच्या 'कविता'(१९६१) या कवितासंग्रहाचे दभिंनी सूक्ष्म विश्लेषण केले. 'युगदर्शन' (१९६४) या दीर्घनिबंधातही चित्र्यांचा त्यांनी गौरव केला असला तरी, जवळपास १९९६ पर्यंत चित्रे सातत्यपूर्ण काव्यलेखन करीत होते. कथा, नाटक, कादंबरी, आत्मचरित्र, वैचारिक लेखन, अनुवाद, समीक्षा इत्यादी वाङ्मयप्रकारांत त्यांनी दर्जेदार लेखन केले. १९६४ नंतरच्या चित्र्यांच्या साहित्याची दभिंनी फारशी समीक्षा केलेली दिसत नाही. चित्र्यांनी आयुष्यभर जी विविध वाङ्मयप्रकारांत सकस साहित्यनिर्मिती केली, त्यांच्या साहित्यात जी परिवर्तने घडून आली, त्या सर्वांचा सूक्ष्म वेध दभि समर्थपणे घेऊ शकले असते. ज्ञानेश्वर, मर्ढेकर, जीए, विश्राम बेडेकर या प्रतिभावंतांना जो न्याय दभिंनी दिला तसाच न्याय चित्र्यांना मिळायला हवा होता.

भावकाव्यमयता आणि विश्ववात्सल्य हे श्रेष्ठ साहित्याचे निकष दभि मानतात. उद्धव शेळके यांची 'धग' कादंबरी त्यांना या निकषावर उतरणारी वाटत होती; पण 'धग'चे सूक्ष्म विश्लेषण करणेही त्यांच्याकडून राहून गेले.

दभिंचे समीक्षालेखन अत्यंत मर्मग्राही, स्पंदनशील शैलीत असते. पढीक विद्वत्तेचे अवगुंठन त्यांच्या समीक्षेला नसते. त्यांच्या समीक्षेतून कलावंतांची सर्जनशीलता व विचारवंतांची चिंतनशीलता यांचा एकत्रितपणे उत्कट प्रत्यय येतो.

• • •

डॉ. पुरुषोत्तम माळोदे, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी, जि. वर्धा.

गाणे शंकराचे...

श्याम पेठकर

वैदर्भीय वऱ्हाडी बोलीतील सौंदर्य, गुणसंपन्नता आणि विलक्षण आस्वाद्यता महाराष्ट्रभूमीत सर्वदूर पसरविणारे एक प्रमुख कवी म्हणून शंकर बडे सुपरिचित होते. ''सोपं बोलत जा ना. लेहतही सोपं जा'' हे त्यांच्या जीवनाचे आणि वाङ्मयाचेही प्रमुख अंतःसूत्र होते. अलीकडेच दि. १ सप्टेंबर २०१६ रोजी त्यांचे निधन झाले. या निमित्ताने शंकर बडे यांच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाचे 'निलखे'पण उलगडून दाखविणारा विशेष लेख.

काही माणसे सुखद जाणिवांसारखी आपल्या आयुष्यात रुणझुणत असतात... शंकर बडे हे तसलेच. आता ते हयात नाहीत, मात्र त्यांचे हे असे असणे आमच्यापैकी अनेकांच्या आयुष्यात अगदी जिवंत आणि जातिवंतपणे कायम आहे.

आसक्तीला आपल्या सावलीलाही न बसू देता फुलं आणि फळंही निमूटपणे गाळून टाकणाऱ्या वृक्षांच्या निर्मोहीपणे जगणाऱ्या कलावंताचे नाव होते, शंकर बडे. देण्यासाठीच वेचत अन् वेचलं ते देत देत हा माणूस परवा काटसावरीच्या फुलानं वाऱ्यावर विहरत, विखरत, विलीन होत अंतर्धान पावावं तसा निघून गेला अलगद. त्यांनी जगण्याकडून आपल्या कुवतीच्या पलीकडची अपेक्षा कधी केली नाही. सहसा सृजनाला त्याच्या निर्मितीला दाद अपेक्षित असते. उमेदीच्या काळात त्याचमुळे सृजन-चैतन्य जरा उर्मट आणि उग्र होते. काळ थकवितो आणि आता सारे निवत चालले आहे, विझणार आहे, हे लक्षात आल्यावर 'क्षमतेपेक्षा आपल्याला कमीच मिळालं' ही असोशी आणि 'इतरांना लायकी नसताना जास्त मिळालं' हा द्वेषमूलक स्वार्थ सृजनाला कुरूप करतो. केविलवाणे करतो.

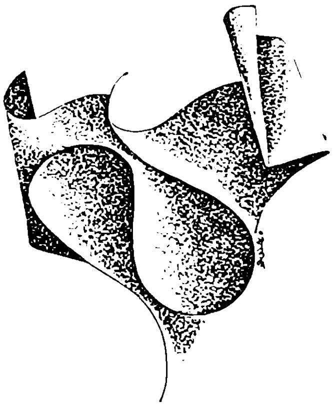
शंकर बडे हे गाडगेबाबांच्या भूमीत जन्माला आले आणि त्यांचा वारसा सांगत त्यांच्याच भाषेत 'मनातलं' काही जगले. त्यामुळे त्यांनी कधीच कुणाकडूनही कसलीच अपेक्षा केली नाही. त्यामुळे त्यांच्या शब्दातला साधेपणा करामती तंत्राने करपला नाही. कृत्रिम झाला नाही. निसर्गाशी इमान राखत त्यांनी जे काय कलाक्षेत्रात करायचे ते केले. अकृत्रिम स्नेहाने ते जगण्याशी भिडत राहिले. कलावंत असला तरी त्याच्या जगण्याला आर्थिक बाजू असतेच, अडचणीही असतातच, मात्र त्यांनी कलावंतांच्या हळवेपणाने आलेल्या अडचणींचे भांडवल केले नाही. मुळात मी जे काय प्रसवतो आहे, ते जगावर उपकार नाहीत. ते माझे निसर्गदत्त प्राक्तन आहे, हा सहजभाव त्यांच्या निर्मितीत होता. त्यामुळे आयुष्यात अडचणी आल्या नि त्या तशाच गेल्याही. त्यांनी त्यांच्या कवितेला पैसा मागितला नाही. म्हणूनच त्यांच्या कवितेने आणि कवितेवर निःसीम प्रेम करणाऱ्यांनी त्यांना कधीच काहीही कमी पडू दिले नाही. यश, कीर्ती आणि पैसा या सावलीसारख्या असतात. तुम्ही त्यांच्यामागे धावलात की, त्या पळतात आणि तुम्ही आपल्या मार्गाने चालायला लागलात की, या तीनही गोष्टी तुमच्यामागे धावत येतात. शंकर बड्यांच्या बाबतीत हे नेमकेपणाने झालेले दिसते. ते कधीही या गोष्टींच्या मागे धावले नाहीत आणि मग या साऱ्याच चिजा शोधत त्यांच्याकडेच जाऊन बसल्यात.

त्यांचे जगणे जितके सहज होते, अगदी तितक्याच सहजतेने ते माझ्या आयुष्यात आले. माझा मोठा भाऊ मुकुंद उपाख्य भय्या पेठकर हा कविता करायचा. म्हणजे अजूनही करतो; मात्र त्याचा बाजार त्यानेही कधी मांडला नाही. फुलांचे हार किंवा गजरे करून ते विकायचे असतात, फुलांचा अर्क काढून त्याचे अत्तर मोठ्या भावात विकले जाते, हे मोगऱ्याला, गुलाबाला कधीच कळत नाही. तसेच या लोकांचेही होते. भाऊ कविता करायचा आणि आम्ही यवतमाळकर असल्याने शंकर बडे, मिर्झा रफी अहमद बेग, गजेश तोंडरे, सुभाष पावडे (यवतमाळकर), विठ्ठल वाघ, सुरेश गांजरे आणि नारायण कुळकर्णी कवठेकर ही मंडळी आमच्या घरात सांस्कृतिक स्नेहबंधाने जोडली गेली होती. एका रविवारी मोठ्या भावासोबत यवतमाळच्या आठवडी बाजारात भाजी घ्यायला गेलो. भाजी घेऊन झाल्यावर तो मला म्हणाला, ''आपण बाबाच्या दुकानात जाऊ.'' बाजारात 'खाजं' घेणे हा एक प्रकार होता. आताही आहे काही प्रमाणात. आम्ही मग तहसील चौकातील त्या दुकानात गेलो. ड्रायफ्रूटचे ते दुकान होते. तिथे त्याने भुजिया शेंगदाण्याचे पाकीट घेतले. आम्ही खाल्ले. चहा प्यायलो. बाबा आणि भय्या यांच्या गोष्टींमधून मला हे कळले की, हे शंकर बडे आहेत. एक मोठा - नामवंत साहित्यिक असा 'याचि देही' पाहण्याचा माझा तो काही पहिलाच योग नव्हता, मात्र जवळिकीने भेटण्याची ती पहिलीच वेळ होती. पडद्याभर वावरत आपले आयुष्य व्यापून टाकणारे कलावंत आपले स्नेही म्हणून मिरविणे ही रोमांचित करणारीच बाब असते. शंकर बडे हे मला त्या वेळी तसेच होते. त्यांचा आणि माझ्या भावाचा असा स्नेह आहे, हे पाहून माझाच ऊर दाटून आला. त्यांनी मला मग विचारले, ''तू काय करतं?'' तर त्याचे उत्तरही भय्यानेच दिले, ''शिकते... शिकते ना!'' ते दोघेही हसले. का ते मला तेव्हा कळले नाही, मात्र शिक्षण पूर्ण होणे ही पायरी पार केल्यावर बेरोजगार असण्याचे भोग जेवढा काळ भोगत होतो, तेवढा काळ मला त्या दोघांचे 'शिकते ना!' यावरचे हसणे ऐकू येत होते.

मग मी 'विदर्भ मतदार' नावाच्या दिलीपभाऊ

अनुक्रमणिका

एडतकरांच्या दैनिकात काम करू लागलो. अर्थात तीही या साऱ्यांचीच कृपा होती. तिथे मग मी त्या वेळी रविवार पुरवणी सुरू केली. आत्माराम कनिराम राठोड यांचाही संबंध आला. बाबा उपाख्य छत्रपती उपाख्य शंकर बडे 'मतदार'च्या ऑफिसला भाऊंशी गप्पा मारायला येऊन बसायचे संध्याकाळी. ''काय मंग श्याम, मस्त लेहला बाबा तू तो अग्रलेख'' अशी तारीफ करायचे. ''रविवार पुरवणीत एखादा स्तंभ लिहा,'' असे मी त्यांना म्हणालो. ते म्हणाले, ''कविता सोडली तं मले काही लेहता येत नाही. गद्य लेहता आलं असतं तं परीक्षेत पेपर लेहून पदवीधर नसतो झालो का बावा...'' त्यांच्या गप्पा मी अनेकदा ऐकल्या होत्या. मी त्यांना म्हणालो, ''तुम्ही गावाकडच्या आठवणी लिहू शकता. ग्रामसंस्कृती वगैरे...'' त्यांना तो शब्द जरा जड वाटला. ते म्हणाले, ''सोपं बोलत जा ना. लेहतही सोपं जा.'' मग मात्र ते मान्य झाले. त्यांचे गाव बोरीअरब. तिथले माठच प्रसिद्ध होते. मी एकदा म्हणालो, ''बोरीचे माठ अन् शंकर बडे दोनच प्रसिद्ध आहेत.'' ते म्हणाले, ''याचा अर्थ मी माठ आवो, असं म्हनाचं हाय का तुले?'' मग दिलखुलास हसत ते म्हणाले, ''आमच्या गावात गिल्ली-दांडूच्या टुर्नामेंट भरतेत ना!'' मी म्हणालो, तिथूनच सुरुवात करा आणि 'झोके आठोनीचे' हे सदर सुरू झाले. एका वहीत ते लिहून ठेवायचे आणि मी ती वही घेऊन यायचो. हात कंपोझिंगचा तो जमाना होता. कंपोझ झाले की मग वही आणि प्रूफ घेऊन त्यांच्याकडे जायचो. ते मग घरात सांगायचे, ''अवं श्याम आला ना आपला'' या 'आपला'त खूप खूप गार सावली असायची.

या लेखमालेचे दोन-तीन भाग झाले आणि मग त्यांच्या हाताला फ्रॅक्चर झाले. नेमके उजव्या हातालाच. आता? मी म्हणालो, ''तुम्ही सांगा, मी लिहितो...'' सुरुवातीला डिक्टेशन देणे त्यांना जड गेले मात्र नंतर जमले.

या काळात मला वऱ्हाडी भाषेचा वसा त्यांच्याकडून मिळाला. बोलभाषा ती होतीच, मात्र त्यात सरमिसळ झाली होती. 'शुद्ध वऱ्हाडी' असाही एक प्रकार असतो, हे त्यांच्याकडून कळले. अक्षरशः त्यांनी ही भाषा माझ्यात रुजविली. ही भाषा किती रसाळ आहे, हे कळले. तिला मातीचा गंध आहे, गावाचे जगणेही केवळ एखाद्या शब्दात येत असते, हेही कळत गेले. नाहीतर वऱ्हाडी म्हणजे पांचटपणा, केवळ विनोदी अन् तेही फाफलट विनोद अशीच प्रतिमा होती. बड्यांच्या सहवासात त्यांच्या कविता वाचताना, हे असे लेखन लिहून घेत असताना त्यांच्या भाषेचा बाज आणि भाषेकडे बघण्याची दृष्टी कळली. त्यांच्या कवितांत निलखे (आता हाही वऱ्हाडीच शब्द) शब्द असायचे. आपल्या गोतावळ्यातला एखादा जुना माणूस भेटावा जो खूप ओळखीचा आहे, असे वाटत राहते. मात्र तो असतो अनोळखी, तसे हे शब्द असायचे. ते त्या वेळी कधी कधी विठ्ठल वाघ किंवा नारायण कुळकर्णी कवठेकर यांच्यासारख्या प्राध्यापक साहित्यिकांनाही कळत नव्हते.

'झोके आठोनीचे' हे सदर वर्षभर सुरू होते. मग एक दिवस तेच म्हणाले, ''आता थांबूना आफन,'' मात्र या काळात आपल्या कलात्म आयुष्याकडे कसे बघायचे, ते नकळत त्यांनी मला शिकवून टाकले होते. वऱ्हाडी ही भारदस्त भाषा आहे, हेही कळले होते. सोट्यांच्या कवितांनी वऱ्हाडीला वेगळे वळण दिले होते. थोडे थिल्लर-चिल्लर असे. बडे, वाघ, वाकोडे आणि नंतरच्या साहित्यिकांनी एक वेगळे वळण दिले.

शंकर बड्यांचे म्हणणेच होते, ''तुमचं मन त्या भाषेचं असलं पाहिजे, तुमचं जगणंही त्या भाषेचं असायला पाह्यजे, मग तुम्ही जे काय लिहाल ते कुठल्याही भाषेत लिहा ते तुमच्या मायच्या भाषेतलंच असते. लोक लिपीत लिहितात, भाषेत सांगतच नाहीत.''

सोसून सोसून सोसायचं किती छपरानं?
गळू नये का बिचाऱ्यानं?

या त्यांच्या ओळी, किंवा

मी उन्मळून पडलेल्या झाडांच्या मुळांसारखा
झाड पेलवत नाही, जमीन सोडवत नाही...

हे ग्रांथिक मराठीत असले तरीही त्याचा 'अहसास' मात्र वऱ्हाडीच वाटतो.

सगळ्यांची नजर चुकवून कवीच्या एका अज्ञात दुनियेपर्यंत
अथांगतेच्या या अरण्यात उड्या मारत असतात
कितीतरी अनोळखी सावल्या
शब्दांच्या उंच आडोशाच्या मध्ये मी एक मोकळं आकाश आहे
कवींच्या मनसुब्यांचे गरुड इथं उत्तुंग भरारी घेत असतात
अदृश्यांच्या आडोशामागं लपली आहेत काही अशी भुयारं
जी आपल्या गुप्त रस्त्यानं
घेऊन जातात शब्दांच्या जन्मकथेपर्यंत

इथं येण्यापूर्वी चपला बाहेर सोडून ये
तुझ्या पावलांचा आवाज होऊ नये म्हणून
बाहेरचा जरासुद्धा आवाज नष्ट करेल
माझ्या अख्ख्या मायाजालाच्या गारुडाला!

• • •

२ : अपूर्ण कविता

अपूर्ण कविता एकटक पाहात राहतात शेवटच्या ओळीनंतर
कागदावर उरलेल्या मोकळ्या जागेकडं

त्यांना आशा असते की, कधी ना कधी तरी त्या पूर्ण केल्या जातील
कुठं ना कुठं एखाद्या कवितेमध्ये उपयोगात येतील त्यांच्या ओळी
कित्येक दिवसांपर्यंत त्या अधूनमधून आपली दारं वाजवतात
जणू आठवून देतात की, आम्ही इथंच आहोत बरं का आसपास!
आणि कित्येकदा ईर्ष्येमुळं थोपवून धरतात नवीन कवितांचं येणं

एखादी नवीन ओळ येऊ-येऊ म्हणते
इतक्यात तिला जोरानं धक्का देत येते कुठलीतरी विसरलेली अपूर्ण कविता

अपूर्ण कविता कुरणात हरवलेल्या गायी आहेत ज्या रस्ता शोधत एक दिवस
परत येतात आणि बंद दारापुढं हंबरत राहतात
त्या आपल्या आसपास भटकणारे अतृप्त आत्मे आहेत

पण सारखं असंच होतं असं नाही
कधी कधी त्या निमूटपणे पडलेल्या असतात एखाद्या कागदाच्या कोपऱ्यात
कित्येक दिवस, कित्येक महिने आणि कधीकधी तर आयुष्यभर
त्या आपल्या विस्मृतीच्या पडद्याआड कुठंतरी लपून बसतात

अनुक्रमणिका

अनेकदा असं होतं की, सारखं सारखं बोलवावं लागतं त्यांना
आणि तरीसुद्धा त्या येत नाहीत
अपूर्ण असल्याची जाणीव किंवा अपूर्णतेची घमेंड
त्यांना इतकं हट्टी बनवते
की त्या आपल्या जागेवरून हूं का चूं करत नाहीत
त्या काही बोलत नाहीत पण काहीतरी सांगताहेत असं वाटतं
आम्ही अपूर्णच ठीक आहोत
अशी कुठली कविता आहे जी पूर्णपणे अवतरली आहे धरतीवर
काहीतरी करून काही जोडून काही तोडून त्या पूर्ण होतात किंवा पूर्ण केल्यासारख्या
केल्या जातात कविता

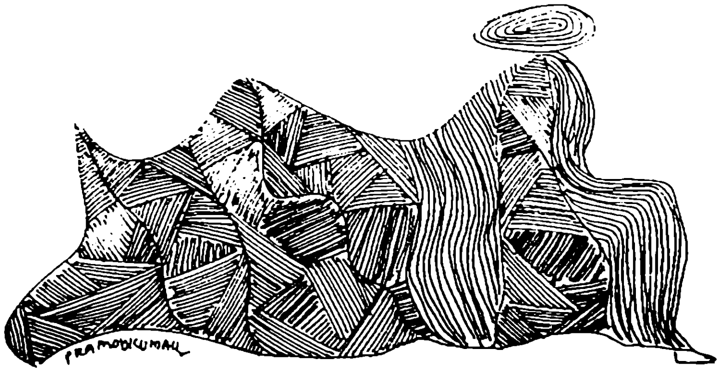
तसं पाहिलं तर जगात अपूर्ण कवितांचीच संख्या जास्त आहे
पूर्ण कवितेतसुद्धा कुठं ना कुठंतरी राहिलेलीच असते एक अपूर्णता
प्रत्येकाला लिहायची असते एक पूर्ण कविता
दुसऱ्या कवीला दुसऱ्या पद्धतीनं
पण गंमत अशी आहे की, असं केल्यानं पहिला कवीही समाधानी होत नाही आणि
दुसराही नाही
प्रत्येक कवीला नेहमीच वाटतं की, कवितेत कुठंतरी काहीतरी राहून गेलंय
जे असायला पाहिजे होतं... असू शकत होतं...

• • •

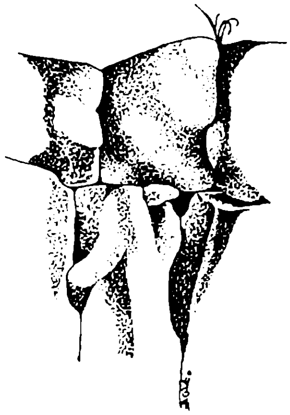
राजेश जोशी :

समकालीन हिंदी काव्यप्रवाहातील एक प्रमुख कवी, सामाजिक समकालाचे तीव्र भान आणि मानुषतेसाठी व अभिव्यक्तिस्वातंत्र्यासाठीची तळमळ ही त्यांच्या कवितेची प्रमुख वैशिष्ट्ये.

मध्यप्रदेशातील नरसिंहगड येथील राजेश जोशी यांच्या 'दो पंक्तियों के बीच' या कवितासंग्रहाला साहित्य अकादेमीचा पुरस्कार प्राप्त झाला होता. याच काव्यसंग्रहाचा मराठी अनुवाद **बलवंत जेऊरकर** यांनी केला. जेऊरकरांच्या 'दोन ओळींच्या दरम्यान' या अनुवादालाही साहित्य अकादमीचा अनुवादाचा पुरस्कार लाभला. त्याच काव्यसंग्रहातील या दोन कविता.

दोन कविता : वर्षा ढोके-सय्यद

१ : तळटिपा

वरचा पापुद्रा
एरवी
स्थिर असला तरी
काही माणसं
काही आठवणी
आत्म्याला
चिकटलेल्या असतात...

तळाचे हे बुडबुडे
एखाद्या कोऱ्या दिवसाला
जाणिवेत येऊन
तुडूक-बुडूक
करत राहतात
नजरेवर
एक वर्तुळ
धरत राहतात...

भ्रमिष्ट झाला जरी माणूस
मृत्यूपर्यंत
सोबत येतात
ह्या तळटिपा
•••

२ : पठारावर

सुकलेल्या पठारावरच्या
ओसाड कोरड्या गावातली
हिवाळ्याच्या तोंडावर
पाणी विकत घेणारी
माणसं
गाव मागे सोडून जातात...

उरलेले
म्हातारे बसतात
मुक्या भिंती
आणि करपलेली रानं राखत

आखातातून आम्ही
अंडरग्राऊंड
तेल आणतो तसं

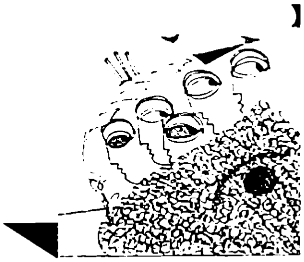
एखादी धारा तुझी
गंगे
येऊ दे ना इकडेही
भुईखालून उतार काढत

सत्तेची अडगळ
नसेलच तुला

तू का पाहतेयस वाट
माणसं शहाणी व्हायची?
•••

वर्षा ढोके-सय्यद,
मोहपा ता. कळमेश्वर, जि. नागपूर - ४४१५०२

अनुक्रमणिका

विण्ड्चीटर

▫ किरण येले

पडदा बंद असतानाच अनाउंसमेंट होते.

(**एक महत्त्वाची सूचना** : काल रात्रभर झालेल्या मुसळधार पावसात मुंबई-गोवा रेल्वेमार्गावर दरड कोसळल्याने या मार्गावरील रेल्वेगाड्यांची वाहतूक पुढील सूचना मिळेपर्यंत स्थगित करण्यात येत आहे. प्रवाशांना होणाऱ्या गैरसोयीबद्दल आम्ही दिलगीर आहोत.

एक महत्त्वपूर्ण सूचना : कल रात हुई मुसलाधार बरसात के चलते मुंबई-गोवा रेलमार्ग की सभी रेल यातायात अगली सूचना मिलने तक स्थगित की गई है. यात्रीयों को होनेवाली असुविधा के लिये खेद है.

पडदा उघडतो (एक कुठल्यातरी गावाचे रेल्वे स्टेशन, सुनसान. हसण्याचा, खिदळण्याचा आवाज येऊ लागतो. चार मुले, दोन मुली फलाटावर येतात. एक मुलगा फोन करतोय.)

दुसरा मुलगा (फोन करणाऱ्या मुलाला) ए... कोणाला फोन करतोयस?

पहिला मुलगा : डॅडला रे, वेळेवर नाही पोचणार हे सांगतो, नाही तर...

तिसरा मुलगा : साल्या विन्या आयुष्यभर बापाला घाबरून वेळेवर वेळेवर करत राहिलास सगळं... बंद कर हे आता.

विन्या सगळं म्हणजे?

दुसरा मुलगा सगळं म्हणजे सकाळी संडास-विंडासपासून सगळं! (सगळे हसतात) अरे आज, चान्स मिळालाय बापाच्या तावडीतून सुटायचा तर... मजा कर ना...

चौथा मुलगा हा... बिनधास्त उशिरा जा संडासला... (सगळे हसतात.)

दुसरा मुलगा ए विन्या तुझ्या बापाला सांगू नको हं दरड कोसळलीय ते... मायला, लगेच गाडी पाठवायचा...

तिसरा मुलगा : साल्या विन्या तुझ्या बापाचा ना, जरा पण विश्वास नाय हा तुझ्यावर. गाडी न्या सांगत होता म्हणजे बरोबर ड्रायव्हर आला असता, वॉच ठेवायला.

विन्या तुमच्यामुळेच साल्यांनो, तुम्ही नाय नाय ते धंदे करता. माझ्या बापाला सगळं माहीत आहे. कॉलेजचे सगळे प्रोफेसर ओळखीचे आहेत त्याच्या...

दुसरी मुलगी ए शी SS रे, काय आपण विन्याच्या बापावर बोलतोय अर्धा तास...

पहिला मुलगा : किटी इज राईट यार... विन्याचा बाप दीपिका पदुकोण आहे काय त्याच्यावर इतका वेळ बोलायला?

दुसरा मुलगा नाय तं काय. साला त्याला ना पुढे कोण ना मागे कोण! हाऊ टु दी पिकप दुकोण, व्हेन देअर इज नो कोण (सगळे हसतात)...

किटी : ए, पण खरंच विन्याचीच नाही... आज आपल्या सगळ्यांचीच सुटका झालीय पॅरेंटसच्या नजरांतून... आज सगळ्यांनी धमाल करायची...

नॅन्सी : येस... फोन स्वीच ऑफ करून टाकायचे... सांगायचं की रेंजच नव्हती... कोकणात दरड कोसळल्याने रेल्वेगाड्या अडकल्यात हे तर एव्हाना न्यूज चॅनेलवर झळकलंच असेल...

शिक्या : गुड आयडिया...

विन्या : ए नको यार... त्यापेक्षा आपण लांज्यात जाऊन फोन स्वीच ऑफ करू या.

शिक्या : म्हणजे याच्या मावशीच्या वॉचखाली... च्यायला तिथे दारू प्यायला कशी मिळणार?

नॅन्सी : त्यापेक्षा आज रात्री इथेच मस्त कुठेतरी राहू... दारूबिरू पिऊन धमाल करू... सांगायला कारण आहेच की दरड पडली... काय जित्या?

जित्या : हो सांगायचं दरड पडली आणि पडायचं आपण... तराटमध्ये...

विन्या : येस्स... साला नो संस्कार... नो संस्कृती... बोलो हिपहिप हुर्रेऽऽ

विन्यासोडून सगळे : हुर्रेऽऽऽ

(स्टेजवर एक म्हातारा आणि म्हातारी प्रवेशतात, ते हुर्रे करत असतानाच.)

म्हातारी : यांना काय झालं इतका आनंद व्हायला? चार तास झाले इथे एक्सप्रेस अडकलीय... चालू होण्याची चिन्हे नाहीत आणि यांना आनंद होतोय...

म्हातारा : (बेंचजवळ येत) बस

जित्या : ए. मी बाहेर जाऊन काय सोयबिय दिसते का ते बघून येतो...

शिक्या : सोय म्हणजे?

जित्या : म्हणजे बारबिर, लॉजविज,

शिक्या : जा जा. तोपर्यंत आम्ही एकएक डाव खेळतो.

म्हातारा : (मागे मुलं पत्ते काढतात) पाणी हवंय का?

म्हातारी : द्या थोडं.

(मुलं पत्ते खेळू लागतात. शिक्या आणि नॅन्सीची चुळबुळ. म्हातारी पाणी पिते.)

वाईट आहे.

म्हातारा : काय, पाणी?

म्हातारी : अहो तुमचं पाणी नाही हो... हे हे तुमचं... ही सिस्टीम वाईट आहे. कधीही दरड कोसळणं... कधीही पाऊस पडणं...

म्हातारा : अहो ही सिस्टीम नाहीय हो...

म्हातारी : हो माहीत आहे मला, हे नैसर्गिक संकट आहे, पण ते होतं ते सिस्टीमनं केलेल्या संस्कृती आणि संस्काराच्या ऱ्हासामुळेच नं... ते म्हणतेय मी... (तो हातातलं पुस्तक वाचू लागतो) निसर्गानं घालून दिलेले नियम तुम्ही मोडणार, झाडं, समुद्र, जमिनीपासून मन आणि शरीरापर्यंत सगळ्याला भोगवस्तू करणार. सगळ्या नीतिमत्तांचा ऱ्हास करणार. मग आणखी काय होणार? आता हेच बघा, किती वेळ झाला पण साधी अनाउंसमेंट नाही यांची. (तो पुस्तक वाचण्यात गुंग)

अहो... मी तुमच्याशी बोलतेय...

म्हातारी : अं हो का... मला वाटलं स्वतःशीच... बोला काय म्हणताय...

म्हातारी : अहो, अनाउंसमेंट नाही साधी... हा बोलतो तो बोलतो म्हणून समजायचं, दरड कोसळली.

म्हातारा : विचारून येऊ हं विचारून येऊ, येऊ विचारून? (उठू लागतो.)

म्हातारी : नको, बसा. (हळू स्वरात) सांगकाम्याच आहेत अगदी...

म्हातारा : हे मात्र तुम्ही स्वतःशीच बोललात...

म्हातारी : अहो मघापासून मी एकटीच बडबडतेय... ट्रेन नाही, अनाउंसमेंट नाही आणि त्यात तुम्ही पुस्तक धरून बसलाय... म्हणून चिडचिड होतेय.

म्हातारा : पण चिडचिड नेमकी कशामुळे होतेय... ट्रेन नाही म्हणून, अनाउंसमेंट नाही म्हणून की मी हे पुस्तक धरून बसलोय म्हणून?

म्हातारी : एखाद्या गोष्टीचा पिट्ट्या पाडण्यात हुशार आहात अगदी...

मंचावर एक प्रौढा व एक पुरुष येतात. तिच्या गळ्यात मंगळसूत्र. दोघेही गुलूगुलू

अनुक्रमणिका

बोलत, लाजत येतात.)

म्हातारा : (हसत उठतो.) प्रोफेसर होतो आधी म्हटलं मी... थांबा आलोच मी विचारून...

एक पुरुष स्वतः एका कोपऱ्यातल्या ठिकाणी बसतो आणि स्त्रीला शेजारी बसायला सांगतो. ती लाजून बसते. तो आणखी खेटून बसण्यास खुणावतो.)

माणूस : अगं जवळ बस सांगितलं तर नुसतं असं हलतेस काय... ये नं जवळ...

बाई : कुणी बघितलं तर...

माणूस : अगं इथे कोण आहे बघायला?

बाई : ट्रेनमधली माणसं तर आहेत नं... आता कुणी अचानक ओळखीचं आलं आणि त्यानं विचारलं तर?

माणूस : तर सांगेन की ही ट्रेनमधे दिसली... एकटीच चालली होती तिच्या आईकडे म्हणून.

बाई : खेटून बसलात.

माणूस : ते तसं बसलो ते तुला थंडी लागत होती म्हणून तुला ऊब देण्यासाठी (तिच्या खांद्यावर हात टाकतो. म्हातारी पाहते. म्हातारा पुस्तक वाचतोय.)

बाई : ए, चल चावट कुठला... मला थंडीबिंडी काही लागत नाहीय हं...

माणूस : पण मला लागतेय नं. ए प्रिया... घे नं जवळ. मला थंडी लागतेय गं...
(म्हातारा म्हातारीची रिॲक्शन पाहतो.)

प्रिया : छट्...

म्हातारी : (अस्वस्थ होत) बई बई बई बई... ऱ्हास चाललाय अगदी ऱ्हास...

म्हातारा : पण त्यांच्या रासगरब्याकडे तुमचं लक्ष कशाला?

म्हातारी : त्रास होतो हो मला.

म्हातारी : पण त्रास नेमका कसला... तो तुम्हाला तर जवळ घेत नाहीय ना?

म्हातारी : काहीतरी बोलू नका...

म्हातारा : राहिलं... (तो परत पुस्तकात बघतो)

माणूस : ए प्लीज.

प्रिया : तेव्हा तिथे कुणी नव्हतं...

माणूस : इथे तरी कोण आहे?

प्रिया : त्या आजीबाई बघ कशा बघतायत?
(माणूस खुणेनं म्हातारीला काय बघताय विचारतो. ती खुणेनं काय चाललंय विचारते. म्हातारी संशयास्पद हालचाली पाहतेय. माणूस हाडूत करतो.)

म्हातारी : शाब्बास...

म्हातारी : (ती रागानं पाहते. तो पुस्तकात बोट दाखवतो) लाज नाही वाटत? (म्हातारा दचकतो) काळ नाही, वेळ नाही, जागा मिळाली की चालू होतात मेले.

म्हातारा : तुम्हाला त्रास होतोय का?

म्हातारी : तसं नाहीय...

म्हातारा : अरे बापरे... म्हणजे या वयातही त्रास नाहीय? अहो गुडघे दुखतात नं तुमचे...

म्हातारी : अहो नाही हो...

म्हातारा : ओहो... विसरलोच तुमच्या गुडघ्यांचा काय संबंध? तुमची पाठ दुखतेय नाही का?

म्हातारी : किती अश्लील बोलता हो या वयात?

म्हातारा : अहो मी फक्त बोलतोय गंमत म्हणून... तुम्ही त्यांच्याकडे मघापासून एकटक बघताय... याला काय म्हणायचं... तुमच्या मिस्टरांना कळलं तर काय म्हणतील ते...

म्हातारी : २५ वर्षे झाली हे गेले त्याला.

म्हातारा : मग बरोबर...

म्हातारी : काय?

म्हातारा : म्हणजे ते हे...

म्हातारी : अहो, हे लोक असं निर्लज्जासारखं वागतात त्यांना तुम्ही थांबवायला हवं. प्राध्यापक होतात नं तुम्ही, संस्कार-बिंस्कार काही आहेत की नाही? हात बघा, हात बघा... (तो स्वतःचा हात पाहतो) अहो तुमचा नाही हो... (तो तिचा हात पाहू लागतो) अहो माझा नाही हो. त्याचा हात बघा कुठे आहे तो आणि ही? ही ही सटवी काहीच नाही तिला.

म्हातारा : अहो जाऊ द्या हो. आपापल्या काळात सगळ्यांनी हेच केलेलं असतं...

म्हातारी : आम्ही नाही हो केले कधी असले चाळे, ना नवऱ्याबरोबर ना दुसऱ्या कुणाबरोबर.

म्हातारा : आऽऽ मग अवि कसा झाला? (म्हातारी

अनुक्रमणिका

रागानं बघते.)

म्हातारी : अहो, असं उघड्यावर म्हणतेय मी आणि तुम्ही त्यांची बाजू का घेताय? म्हणजे तुम्ही असं केलं होतं का कधी?

म्हातारा : (गोंधळतो) अं अरे विसरलोच... अविला फोन लावायचा होता... (तातडीने फोन लावत.) अविनाश... तुमच्या आई बोलतायत, घ्या... फोन... त्याला सांगा गाड्या अडकल्यात ते... (ती फोन घेते. बोलू लागते.)

नॅन्सी : ए विनू... मला कंटाळा आलाय बसून बसून... चल नं जाऊ कुठेतरी...

विन्या : चल...

शिक्या : ए बसा रे! आयला जरा चान्स मिळाला की चालले बाजूला... आता आपण एकत्र आलोय ना मग एकत्र रहा... हे कॉलेज नाहीय... कोपरा शोधायला...

विन्या : सूरज तू समजतोस तसं आमच्यात काही नाहीय... वी आर प्लेन फ्रेंडस्...

सूरज : मग मी कुठे म्हणतोय की यू आर प्लेन फ्रेंड. अरे जायचं तर एकत्र, यायचं तर एकत्र असं ठरलंय ना आपलं?

विन्या : अरे एकत्रच आहोत आपण, फक्त आम्ही जरा पाय मोकळे करून येतो.

सूरज : पायच मोकळे करा म्हणजे झालं... (सगळे हसतात)

शिक्या : ए विन्या, जाताय तर जा, पण लॉज चांगला असेल तर फोन करा हं लगेच... (सगळे हसतात)

नॅन्सी : व्हॉट डू यू मीन शिक्या? आम्ही पाय मोकळे करायला जातोय...

सूरज : अगं, म्हणजे जवळपास कुठे लॉजबिज चांगला दिसला तर तेही बघा...

विन्या : नॅन्सी... चल तू... यांची भंकस ऐकू नकोस... (तो तिला घेऊन जातो.)

म्हातारी : हे शरीराचं हल्ली जास्तंच चाललंय...

म्हातारा : जास्तच म्हणजे?

म्हातारी : तुम्हाला नुसते प्रश्नच विचारता येतात का? अहो ती मुलं बघा कशी भर गर्दीत मुलींना मिठ्या मारतायत.

म्हातारा : अहो, हल्लीची मुलं मारतात एकमेकांना मिठ्या भेटल्यावर किंवा निरोप घेताना...

म्हातारी : पाहिलंय मी. पण मुलं मुलांना आणि मुली मुलींना का नाही मारत मिठ्या निरोप घेताना?

म्हातारा : (हळू स्वरात) म्हातारी हेच पाहात असते वाटतं नेहमी...

म्हातारी : नुसते हात मिळवतात.

म्हातारा : आई!

म्हातारी : आई, आई कोण? मी तुम्हाला तुमची आई वाटते?

म्हातारा : नाही म्हणजे...

म्हातारी : मग...

म्हातारा : अहो, तुम्हाला मघाशी ताई म्हटलं तर म्हणालात मी ताई नाहीय तुमची. बाई हाक मारली तर म्हणाल (त्यांच्याकडे बोट दाखवून) हे हे असं वाटतंय...

म्हातारी : म्हणून आई... थेट... माझं नाव अंजू आहे...

म्हातारा : ओह... माझं नाव...

अंजू : माहीत आहे. चंद्रकांत तिरोडकर... जास्त लगट नको परस्त्रीबरोबर... कधीपासून करता हा धंदा?

चंद्रकांत : धंदा? अहो धंदा काय?

अंजू : मग माणसं पोचवण्याचा धंदा नाही तुमचा...

चंद्रकांत : अहो... काय बोलताय... धंदा काय, माणसं पोचवणं काय... अहो, दूरगावी कुणी एकटं लहान-थोर जाणार असेल त्यांच्यासोबत कुणी नसेल तर तिथवर पोचवण्याची सोबत करण्याची जबाबदारी फक्त घेतो मी...

अंजू : धंदाच तो... पैसे घेता न त्याचे...

चंद्रकांत : अहो, पैशासाठी नाही करत हो मी... एकटाच आहे रिटायर प्राध्यापक... घरी कुणी नाही. काय करायचं एकदोघांनी? कुणीतरी विनंती केली म्हणून कधीमधी पोचवलं... सॉरी म्हणजे सोडलं त्यांच्या नातेवाइकांना, तर सगळेच सांगू लागले. मग म्हटलं चांगलं आहे... तेवढाच वेळ जाईल, नव्या ओळखी होतील, प्रवासही होईल...

अंजू : लग्न का केलं नाही?

चंद्रकांत : चंटच आहे म्हातारी, एवढं सांगितलं ते नाही विचारलं.

अंजू : ते नंतर विचारेन... जे आधी सांगितलं ते आधी विचारते...

चंद्रकांत : तुमच्या मिस्टरांना खूप त्रास असेल ना हो... हे तुमचं सांभाळताना.

अंजू : सांगितलं ना मघाशी... लग्नानंतर दोन वर्षांनी गेले ते...

चंद्रकांत : जाणारच... या वयात तुम्ही एवढ्या ह्या आहात तर त्या वयात...

अंजू : काय?

चंद्रकांत : काही नाही... आजारी होते का?

अंजू : नाही... ॲक्सिडेंट झाला त्यांचा... एवढासा होता हो अवि... लव मॅरेज केलेलं...

चंद्रकांत : एवढासा असताना अविनं लव्ह मॅरेज केलं.

अंजू : मस्करी कसली करताय? आम्ही लव्हमॅरेज केलं होतं. घरच्यांनी वाळीत टाकलेलं... काय करावं, कुठं जावं. शेवटी धीर केला. बहीण होती फक्त संपर्कात... तिनं नोकरी मिळवून दिली आणि मग एकटीनंच एवढी वर्षे त्यांच्या आठवणीत... (रडू लागते)

चंद्रकांत : हे बघा सॉरी... म्हणजे... अहो प्रवास गमतीशीर व्हावा म्हणून मी असं बोलत असतो काहीबाही... पण तेही सगळ्यांशी नाही... काही माणसंच जवळची वाटतात त्यांच्याशीच... (ती मान मागे टाकते. तिच्या डोक्यावर हात फिरवत.) मी समजू शकतो तुमच्या एकटेपणाचं दुःख.

अंजू : ४० वर्षे झाली... पहिल्यांदाच असं कुणीतरी समजू शकतो तुझ्या एकटेपणाचं दुःख म्हणणारं भेटलं. बरं वाटलं... थँक्स...

सूरज : (त्याला म्हातारा-म्हातारी दिसतात.) आयच्या गावात बागवानमधला सीन चालू आहे बाबा. अमिताभ आन् हेमा ...

शिक्या : सुआ तुझी फटी बघायची सवय गेली नाही अजून...

किटी : शिरू, अशी सवय आहे याला.

शिक्या : पण सूरज... खरंच रे... हे अमिताभ-हेमा नाही वाटत. अभिताभ-रेखा वाटतात.

किटी : शीSS रे... काही काय बोलता... या वयात कुणाचं अफेअर असतं का?

शिक्या : लागली बेट.

किटी : लागली चल...

शिक्या : एकएक बीअर

किटी : ए, मी नाही हं पिणार बीअरवियर...

शिक्या : मग बाय माजे, तुला काय आणू... व्हिस्की... (सगळे हसतात)

निशी : सांग ना काय आणू... भूक लागली असेल नं तुला.

प्रिया : नाही... आज तहानभूक सगळी मेली... आजचा दिवस माझ्या आयुष्यातला सगळ्यात सुंदर दिवस आहे... विसरणार नाही मी कधी...

निशी : मीहीपण. हा दिवस आपल्याला आणखी अविस्मरणीय करता येईल...

प्रिया : म्हणजे?

निशी : अगं, म्हणजे आपण ट्रेनमध्ये भेटलो, ओळख झाली आणि प्रेम झालं... पण पुढे काय? तू रत्नागिरीला घरी जाणार आणि मी मडगावला... पुढे... पुन्हा कधी तुला घराबाहेर पडता येईल माहीत नाही. म्हणजे कदाचित ही आपली शेवटची भेट... पुन्हा भेटता येईल न येईल.

प्रिया : असं नका हो बोलू...

निशी : म्हणून देवानं असा निर्जन स्थानकात आपला प्रवास थांबवलाय...

प्रिया : देवानं थांबवलाय कशासाठी?

निशी : आपण एकत्र यावं म्हणून... (ती लाजते.) अशी संधी पुन्हा मिळणार नाही... आपण भेटत राहिलो तरी तू बाजारच्या पुढे येणं तुला शक्य होणार नाही... प्रिया... काय वाटतं तुला. (ती मानेनं नाही म्हणते.)

अंजू : शींSS शी शी! अहो, काय चालू आहे याचं. आवरा जरा यांना...

चंद्रकांत : अहो, ते सीआरवाले आहेत नाही आवरणार कुणालाही.

अंजू : सीआर?

चंदकांत : (ती आश्चर्यानं पाहते.) जाऊ द्या तुम्हाला नाही कळणार ते.

अंजू : (काहीतरी आठवत हरवल्यासारखं) सी

अनुक्रमणिका

आर म्हणजे कॅज्युअल रिलेशन्स...
ऐकलंय मी... म्हणजे जुने मित्र असो वा नवी ओळख... शरीराचं आकर्षण वाटू लागलं की निचरा करून मोकळं व्हायचं... नवी ओळख असेल तर गुंतागुंत नाही ठेवायची मागे. जुनी ओळख असेल तर मैत्रीत आलेला तो शेवाळी भाग अमिबासारखा बाजूला काढायचा... मूळ अमिबा तसाच ठेवून...

चंद्रकांत : आं तुम्हाला कसं माहीत... ?

अंजू : अं दिवाळी अंकात कथा वाचली होती काही वर्षांपूर्वी. कॅज्युअल रिलेशनवर...

चंद्रकांत : म्हातारीच्या अजून लक्षात आहे...

अंजू : काय म्हणालात?

चंद्रकांत : काही नाही म्हटलं, मेमरी चांगली आहे तुमची...

अंजू : कथेत ती आणि तो दोघांची १४ वर्षांपासून मैत्री असते, पण एका क्षणी तिला त्याच्याविषयी आकर्षण वाटू लागतं.तिचं तर लग्न झालेलं असतं, मग ती त्याला सरळ सरळ सांगून टाकते की मला तू हवायस. तो बिचकतो पण त्याच्याही मनात तिच्याविषयी आकर्षण असतंच. मन तयार होत नसतं तरीही एक दिवस ते जातात आणि बाहेर पडतात खोलीतून पण त्या प्रसंगातून बाहेर पडणं जमत नाही दोघांना. तो गुंततो तिच्यात. तो म्हणतो ते प्रेम होतं. ती म्हणते कॅज्युअल रिलेशन. एका क्षणाचं आकर्षण... पाण्यावरचा बुडबुडा. तो म्हणतो रिलेशनमध्ये असं काही नसतंच...

चंद्रकांत : (आठवणीत हरवत ती म्हणते उलट कोणतंही रिलेशन हे अमिबासारखंच असतं आणि असायला हवं, तरच ते टिकतं.

अंजू : तुम्हाला कसं माहीत हे... ?

चंद्रकांत : अं मीही वाचलीय ती कथा...

अंजू : वाचलीय नाही, ती कथा तुम्ही लिहिलीय... टोपण नावाने... (म्हातारा दचकतो)

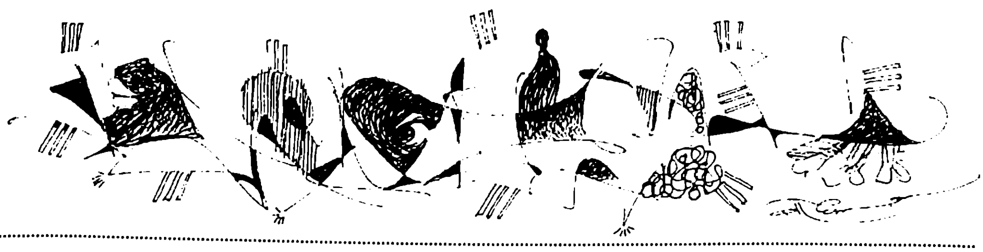
चंद्रकांत : अं तुम्हाला कसं माहीत? (म्हातारी दचकते)

अंजू : अं अं हो... तो अविनाश खूप सांगतो तुमच्याविषयी... तोच म्हणाला होता एकदा, तुम्ही कथा लिहिता टोपण नावाने... एक विचारू... ती कथा खरी आहे की खोटी? (तो गोंधळतो) तुम्ही लग्न का नाही केलं... (तो गप्प.) सांगा नं अनोळखी माणसाशी शेअर केलं की मनाचा निचरा होतो आणि सिक्रेटही राहते... पुन्हा जुना काळ जगता येतो... सांगा नं... (तो गप्प.) सांगा नाही तर मी बोलणार नाही हं तुमच्याशी... (लाडिक रागात)

चंद्रकांत : हक्क गाजवायची सवय दिसते तुम्हाला...

अंजू : हो... पण हक्क गाजवायला हक्काचं माणूस मिळालं ते इनमीन २ वर्षे. बाकी सगळा रखरखाट... तुम्हाला मिळालं होतं कुणी (तो गप्प.) सांगा नं तेवढाच वेळ जाईल.

चंद्रकांत : हो... तशीही वेळ निघून गेलीच आहे... तीही गेलीय. कथा खरी आहे. आमचा ग्रुप होता कॉलेजच्या मुलामुलींचा... खूप धमाल करायचो आम्ही एकत्र असलो की... मग कॉलेज संपलं... नोकऱ्या लागल्या... तरी सगळेजण भेटायचो...मग लग्न झाली एकेकाची. आणि भेटणं कमी झालं सगळ्यांचं... पण ती मात्र मला आठवणीनं फोन करायची... वाढदिवसाच्या दिवशी गिफ्ट द्यायची... आमची मैत्री खूप निर्मळ होती... खूप अभिमान होता आम्हाला

आमच्या मैत्रीचा. मग तिचं लग्न झालं... हँडसम नवरा, कार, बंगला पुण्यात गेली रहायला...

अंजू : तुमचं प्रेम होतं तिच्यावर...

चंद्रकांत : अं हो. ती दूर गेल्यावर कळलं.

अंजू : मग?

चंद्रकांत : मग काय मग? मी लग्न नाही केलं...

अंजू : तुम्ही तिच्यासोबत कधी...

चंद्रकांत : हो... खूप फिरलो आम्ही मित्रांसोबत... दरवर्षी पिकनिकला जायचो सगळे... पण आम्ही एकत्र असायचो. अशी १४ वर्षे गेली... आमचं भेटणं, बोलणं चालू होतं.
मग एक दिवस म्हणाली, तुला काही महत्त्वाचं सांगायचंय पुण्यात ये... घरी गेलो तर म्हणाली, मला तुझं शारीरिक आकर्षण वाटू लागलंय... आय वॉँट कॅज्युअल रिलेशन विथ यू...

अंजू : ती असं म्हणाली थेट?

चंद्रकांत : तशीच होती ती थेट...

अंजू : मग?

चंद्रकांत : मी थक्क होऊन तिच्याकडे पाहातच राहिलो... वाटत होतं कधीच संपू नये तो क्षण... आणि ती बाजूला होत म्हणाली... थँक्स... खूप दिलंस तू मला... पण आता हे विसरून जा. धिस वॉज जस्ट कॅज्युअल रिलेशन.

अंजू : कॅज्युअल रिलेशन? असं एखादं रिलेशन कॅज्युअल कसं असू शकतं?

चंद्रकांत : मी अगदी हेच म्हटलं तिला की असं एखादं कॅज्युअल कसं असू शकतं? तर म्हणाली, कोणतंही रिलेशन अमिबासारखंच असतं. कोणत्याही नात्याचा एक चिरंतन असा चेहरा नसतोच वेड्या... वेगवेगळ्या परिस्थितीत प्रत्येक नात्याला वेगळा पोत, वेगळा आकार मिळत जातो. आपल्याला जाणवत नाही कधी ते; पण जसं चराचर बदलत असतं... आपण फक्त माणसाचं बदलणं स्वीकारतो; पण नात्याचा पोत बदललेला दिसला की कासावीस होतो... हा नात्याचा बदललेला पोत स्वीकारायला हवा...

अंजू : स्वीकारायला हवा म्हणजे नेमकं काय करायला हवं...?

चंद्रकांत : नवे आकार विसरून जायचे. जिथे हे नातं चालू तो पोतच मूळ मानायचा... ती म्हणाली, आपण मैत्रीपासून सुरुवात केली. त्यात तू कधी भाऊ झालास, कधी बाप. कधी गुरू. पण ते विसरलास या क्षणांमुळे. लक्षात ठेवू पाहतोयस तो फक्त आकर्षणाचा क्षण...

अंजू : पण अशा नात्यात घडणाऱ्या या गोष्टी घटना विसरता कशा येतील? त्यांचा परिणाम नात्यांवर अटळ नाही का?

चंद्रकांत : परिणाम अटळ नाही असं कुठे म्हटलं मी... पण परिणामांपासून मूळ रूप दूर ठेवायचं असेल तर प्रतिक्रियेचा रंग विसरून जायचा... मैत्रीचं नातं अमिबासारखं असेल तरच कायम टिकतं. मन हे संवेदनशील असेल तर त्यावर सगळ्या संवेदना येणारच आणि या संवेदनांचं संप्रेषण स्प्रिंगसारखं असतं... जितकं दाबून धराल तितकं ते उसळणार. चंद्र पाहावासा वाटणं साहजिक आहे; पण चंद्र पाहावासा वाटतो, हे पाप समजणं हे चूक आहे. असा विचार मनात आला की त्या न केलेल्या चुकीचं ओझं आपण वाहात राहतो आयुष्यभर... चंद्र हवासा वाटण्याचा क्षण सरतही नाही आणि विरतही नाही. आणि हा काळ भयंकर असतो... ना शिक्षा होत असते. ना सुटका...

अंजू : अहो... तुम्ही तर तिचे मुद्दे मांडताय मघापासून... तुम्हाला पटतायत का तिचे मुद्दे?

चंद्रकांत : माहीत नाही... तेव्हा पटले नव्हते... पण कदाचित काळाच्या ओघात...

अंजू : म्हणजे तुम्हाला वाटतंय, ही ही अशी रिलेशन्स योग्य आहेत... अहो नीतिमूल्यांचा ऱ्हास आहे हा... एका मिनिटाच्या सुखासाठी पिढीजात संस्कार पायदळी तुडवण्याचा वाईटपणा.

चंद्रकांत : अहो पण...

अंजू : गप्प बसा... वाईट आहात तुम्ही... (तोंड

फिरवून बसते, मग वळून गमतीदारपणे म्हणते) हे चूक आहे. (आणि पुन्हा तोंड फिरवून बसते.)

एक शांत पॉझ.
(निशी व प्रिया अवघडलेले.)

प्रिया : पण हे चूक आहे असं नाही वाटत तुला?

निशी : हे बघ, मी तुला कन्व्हिन्स करणार नाही पण आता मी स्पष्टच बोलतो. चांगलं-वाईट आपल्या मानण्यावर असतं प्रिया. आज आपली ओळख झाली. एकमेकांविषयी आकर्षण वाटलं.

प्रिया : आकर्षण की प्रेम... पाहता क्षणी जडलेलं.

निशी : नाही प्रिया... हे आकर्षण आहे... शरीराचं... अगं पहिल्याच नजरेत माणसाला पडते ती भूल. प्रेम असतं तर आजवर पहिल्याच नजरेत कुणी कुरूप माणसाच्या प्रेमात का पडलं नाही?

प्रिया : म्हणजे लोक पहिल्याच नजरेत प्रेम जडलं म्हणतात ते?

निशी : खोटं असतं ते... स्वतःच स्वतःची केलेली दिशाभूल... मला नेहमी जे सत्य आहे त्याला सामोरं जायला आवडतं. प्रेम आहे किंवा नाही हे कळतं ते शरीराची भूल ओसरल्यावर... साचलेला गढूळपणा वाहून गेला की मग खरा नितळ प्रवाह वाहू लागतो, तो प्रवाह म्हणजे प्रेम...

प्रिया : तू मुद्दा छान पटवून देतो.

निशी : आणि तो पटण्यासारखाच असतो तेव्हाच... प्रेमविवाहात खूप वेळा काही काळानंतर भांडणं सुरू होतात त्याचं कारण तेच आहे.

प्रिया : तुला काय म्हणायचं?

निशी : आपल्याला वाटणारी ओढ प्रेम आहे की आकर्षण हे ठरवायचं असेल तर हा शेवाळी प्रवाह आपल्याला पार करावा लागेल. पाय ओले होतील, घसरूही शकतील कदाचित; पण... त्यानंतर लागेल एक शांत स्वच्छ हिरवागार प्रदेश... (ती गप्प) काय झालं.? रागावलीस?

प्रिया : हे अनैतिक वाटतंय, म्हणजे आपण मग ठरवायचं की आपण नेमकं काय करत होतो.

निशी : आपण कधीतरी बाहेरचं जंक फूड खातो त्यानं प्रकृतीला धोका आहे हे माहीत असूनही... कारण तो चेंज जरुरी असतो घरातलं जेवण पुन्हा रुचकर लागण्यासाठी. समज की हे ते हॉटेलिंग आहे. जस्ट कॅज्युअल. जसं कधीतरी हॉटेलात जेवलेलं आपण विसरून जातो... तसंच...

प्रिया : नाही... हे सगळं अनैतिकच वाटतंय मला.

निशी : नैतिक अनैतिक कोण आणि कसं ठरवणार प्रिया? तू तुझ्या नवऱ्याबरोबर सुखी नसशील आणि तरीही संस्कार म्हणून रात्री त्याच्यासोबत देहक्रिया उरकत असशील तर ते नैतिक आहे. आता समज आपण मान्य केलं की, आपलं प्रेम आहे आणि शरीराचे तरंग या नात्यात आपण कधीच आणायचे नाहीत... तरी आपण लग्न झालेले असूनही दुसऱ्या कुणासोबत तरी प्रेमसंबंध ठेवतो हे नैतिक होईलच. माझ्या पत्नीसोबत कोणतेही संबंध नसतील आणि तरी मनात कुणीतरी दुसरीसोबतच आहे असा विचार करून रोज रात्री...

प्रिया : शीऽऽ

निशी : खूप लग्न झालेले पुरुष आणि स्त्री हे असं करतात प्रिया, मी सायकॅट्रिस्ट आहे, माझ्याकडे आठवड्यात एक केस असतेच अशी. (ती गप्प) पाणी संपलंय... तू बैस मी आणतो... (तो जातो.)

वडावाला : ए वडा घ्या वडा... आजी वडे घ्या, वडे... गरम आहेत...

अंजू : हो खूपच गरम आहेत...

वडावाला : आयची गाडी. तुम्हाला कसं कळलं हात न लावता...

अंजू : यांना विचारा.

वडावाला : ओ... आजीला कसं कळलं वडे गरम आहेत ते...

अंजू : मेल्या त्यांना वडे हवेत का ते विचार म्हटलं मी...

चंद्रकांत : नकोत मला.

अंजू : घ्या. सकाळपासून काही खाल्लं नाहीत

अनुक्रमणिका

तुम्ही, प्रवासात खात नाही म्हणून... दोन प्लेट दे रे...

चंद्रकांत : एकच दे रे!

अंजू : दोन दे रे !

चंद्रकांत : एकच दे रे!

अंजू : ठीक आहे. मलाही नको मग.

वडावाला : बगा, तुमच्यामुळं उपाशी रायल्या त्या पन... येवड प्रेम करतात तुमच्यावर... तं खा ना तुमी पन.

अंजू : ए... तुझ्या जिभेला काही हाड... मी प्रेम करते कुणी सांगितलं तुला?

वडावाला : जल्ला सांगायला कशाला पायजे... जल्ला कल्ला मला...

अंजू : निघ म्हणते ना...

वडावाला : आयची गाडी... या म्हाताराम्हातारीचा काय कलतच नाय... ('ए, वडा गरम' म्हणत जातो.)

निशी : (येतो) हे घे... फळं आणलीत... (तो सिगारेट काढतो. पेटवू जाणार तोच)

प्रिया : सिगारेट नको ओढूस (तो काहीच बोलत नाही. ती त्याच्या तोंडातून काढून विझवते.)

निशी : हक्क दाखवू लागलीस.

प्रिया : आपण चांगले मित्र नाही का राहू शकत? (त्याच्या हातावर हात ठेवत)

निशी : मित्र म्हणून वागताना मनात हे आकर्षण डोकावणार नाही याची खात्री तू देशील?

प्रिया : हो...

निशी : मग तुझ्या हाताला कंप का सुटलाय... (ती झटकन हातावरचा हात काढते.)

अंजू : (त्याला पुन्हा हात लावून थांबते) खूप सुंदर होती का ती?

चंद्रकांत : अं माहीत नाही...

अंजू : तिच्यासाठी लग्न केलं नाहीत.

चंद्रकांत : माहीत नाही. पण तिच्यासोबतचा दिवस विसरणं कठीण होतं.

अंजू : मग तिला भेटणं बंद का केलंत?

चंद्रकांत : तिला भेटत राहिलो असतो तर मला तिच्यातली प्रेयसी दिसत राहिली असती. तिला मित्र हवा होता. एक मिनिट. मी तिला भेटणं बंद केलं हे तुम्हाला कसं माहीत?

अंजू : अहो तुम्हीच नाही का सांगितलं मघाशी.

चंद्रकांत : अं हो का... नाही नाही... मी नाही सांगितलं.

अंजू : अहो, मग मला कसं कळलं? फार डबल माइंड आहात तुम्ही...

चंद्रकांत : अं हो तीही हेच म्हणायची. खरंच होतं ते... आपल्यावर संस्कारांची पुटं इतकी चढलीयत की उन्हाळ्यातही आपण कोट घालूनच रिसेप्शनला उभे राहतो.

अंजू : अं?

चंद्रकांत : मला सांगा तुम्ही म्हणजे दोन वर्षांनंतर विधवा झालात. तुमच्या मनात कधी...

अंजू : शीऽऽ! अहो, हे प्रासंगिक नातं नाही... याला लफडं म्हणतात लोक लफडं... नातं असं प्रासंगिक असू शकतं?

चंद्रकांत : प्रासंगिक नातं नाही, संबंध. संबंध प्रासंगिक म्हणतोय मी... अहो कितीतरी वेळा लग्न केलेली नातीही प्रासंगिक असतात. अशा नात्यात नवरा बायकोला ना एकमेकांविषयी आदर असतो ना प्रेम.

अंजू : तुम्हाला इतकं तिचं म्हणणं पटत होतं तर मग पुढे भेटणं बंद का केलंत तिला?

चंद्रकांत : कारण ती म्हणाली प्रासंगिकता असायला हवी... माझ्यात गुंतू नकोस... मी आहेच तुझी... पण मैत्रीण म्हणून... आपलं कॅज्युअल रिलेशनशिपही मेंटेन करू वाटेल तेव्हा. मी म्हटलं कोणतंही रिलेशन असं कॅज्युअल नसतं... मला नुसता हात नकोय हातात... त्यात ऊब असायला हवी... रिलेशन करप्ट असलं तरी ते प्रामाणिक असायला हवं... तर ती म्हणाली तू प्रत्येक संबंधात ऊब शोधत राहतोस हाच तुझा खरा प्रॉब्लेम आहे. यू हॅव टू फाईंड अ सोल्युशन... आणि तेव्हापासून मी सोल्यूशन शोधू लागलो.

अंजू : (शिक्या धडपडतो.) काय रे काय ऐकताय...

शिक्या : काही नाही... तुमचं ते कॅज्युअल लिव्ह का

काय ते कुठल्या ऑफिसमधे जातात हे...

सूरज : अरे सरळ विचार ना... ओ तुमचा काय लफडा हाय काय...

अंजू : हो आहे... तुला काही प्रॉब्लेम! मेल्यांनो... तुम्ही, तुम्ही लफडी करू शकता आणि आम्ही म्हातारी करू शकत नाही... तुमच्यातली ती मुलगी नं मुलगा मघाशी लॉजवर गेले नं...

सूरज : आयच्या गावात म्हातारीचं लक्ष व्हतं...

अंजू : तुम्हीच पाठवलंत ना त्यांना! आता समजा आम्ही गेलो तर त्यात चूक काय रे. बसा म्हणते ना... हा... म्हणा शुभंकरोती कल्याणम्...

सूरज : आयच्या गावात... हे काय नवीन...

अंजू : जुनंच आहे... हे... याला पूर्वी प्रार्थना म्हणायचे आता प्रेयर म्हणतात... म्हण प्रेयर...

सूरज : प्रेयर...

अंजू : प्रेयर नाही गधड्या... शुभंकरोती कल्याणम् म्हण...

सूरज : शुभंकरोती... ए शिक्या आयला बग ना रे... (उठू लागतो)

अंजू : उठलास तर काठी घालीन पाठीत... आणि तुम्ही रे, तुम्ही पण या इथे... फेका ते पत्ते आणि या... अहो पकडा यांना. (तो उठतो तसे मुले पळतात.)

प्रिया : भीती वाटतेय... आपण गुंतलो आणि... आपण गुंतलो तर ते प्रेम असेल... नाही गुंतलो तर आकर्षण... प्रवासात आपण एखादी गाडी पकडतो आणि पोहचतो आपल्या इच्छित स्थळी. विसरूनही जातो ती गाडी कितीही चांगली असली तरी...
... कुठे जायचंय? (तो प्रश्नार्थक पाहतो) मी तयार आहे.

निशी : तू खरंच तयार असशील तरच... तुला ज्या क्षणी वाटेल की परत फिरावं त्या क्षणी... आपण परत फिरू ओके (म्हातारी पाहतेय... ते दोघे उठतात. तिला नेताना तो वळून पाहतो आणि म्हातारीला डोळा मारतो.)

अंजू : (त्याच्याकडे पाहात) मग मिळालं सोल्युशन...

चंद्रकांत : अं नाही कधी कधी वाटतं ती खेळली माझ्या आयुष्याशी... तिला जे सुख हवं ते तिनं घेतलं फार हुशारीनं. शब्दच्छल करून, आपला संसार, सुखाला धक्का लागू नये म्हणून कारणं दिली हुशारीने... (ती अस्वस्थ)

अंजू : तसं नसेल हो...

चंद्रकांत : (चिडून) तसंच आहे... माझ्या मनात काही नव्हतं तेव्हा एकदा म्हणाली, मला माझा वाढदिवस तुझ्यासोबत साजरा करायचाय... एकदा म्हणाली, तू लग्न केलंस तर लक्षात ठेव तुझ्या बायकोच्या आधी मी आहे... हे हे सगळं ती भरवत राहिली मनात... माझ्या मनात नसताना... मला वापरलं तिनं शी वॉज जस्ट अ युजर...

अंजू : (चिडून) नो... शी वॉच नॉट (तो दचकून पाहतो) संजना नाव होतं ना तिचं... संजना दिघे... मैत्रीण होती ती माझी. तुमच्यात जे जे घडायचं ते सगळं ती मला सांगायची... कारण तिचं प्रेम होतं तुमच्यावर आणि तुमचंही... अगदी तुम्ही कॉलेजला असल्यापासूनच... पण तुम्ही जेन्युईन मैत्रीच्या नावाखाली टाळत राहिलात दोघेही एकमेकांच्या जेन्युइन फिलिंग्ज... त्या वेळच्या आपल्या सगळ्या जनरेशनची तीच मानसिकता होती. आजही आहे... आजही आपण मन मारत राहतो संस्कारांच्या ओझ्याखाली... चाळीस वर्षे झाली.... मीही लग्न केलं नाही, मित्र जोडले नाहीत, वाटूनही...

चंद्रकांत : वाटूनही... म्हणजे तुलाही वाटतंय की हे असं...

अंजू : मन असलं म्हणजे मनाचे तरंग येणार. तसं शरीर असेल तर शरीराचे तरंग येणारच. चांद (तो दचकून पाहतो) ती अशीच हाक मारायची नं तुम्हाला. चांद तुम्हाला आश्चर्य नाही वाटलं, ती माझी मैत्रीण होती म्हटल्यावर.

चंद्रकांत : नाही वाटलं! कारण जसं तिनं तुला सांगितलं होतं, तसंच एकदा मलाही फोन

करून सांगितलं होतं. फोटोही पाठवला होता तुझा. म्हणाली, तुम्ही दोघं लग्न करा. किंवा आता कुठेय ती?

अंजू : डेड. कॅन्सरनं. पाच वर्षे झाली. शेवटपर्यंत तुमची आठवण काढत होती... जाताना म्हणाली अंजू... दाट धुक्यात जेव्हा पाऊस मुसळधार कोसळू लागतो ना, तेव्हा आपल्याला त्या पावसात भिजावंसं वाटतं... ते वाटणं मनाचं असतं... पण आपण पावसात घेऊन जातो ते शरीर आणि मग त्या मुसळधार पावसात आपण चिंब भिजतो आणि तृप्त होतं ते मन... गरज मनाची असते पण ती पूर्ण करतं ते शरीर. म्हणाली, तू लग्न कर त्याच्याशी... निदान...

चंद्रकांत : निदान...

अंजू : चाळीस वर्षे एकटी जगतेय मी चंद्रकांत... आज खरं सांगतेय... कधी कधी वाटलंही की ट्राय करावं एखादं कॅज्युअल रिलेशन... तुमचं काय मत आहे?

चंद्रकांत : अं माझं मत? समज आता आपल्यामधे एक वस्तू ठेवलीय अंजू. अगदी नवीन कधीच न पाहिलेली. ती वस्तू आपल्या दोघांनाही दोन्ही बाजूने वेगवेगळी दिसेल नाही का?

अंजू : पण आपण दोघेही जवळपास एकाच जागी बसलोय. गेली तीस-चाळीस वर्षे एकएकटे. संजनानं तुम्हाला नाकारलं; कारण तीही गुंतली होती तुमच्यात. जाताना मला म्हणाली, मला माझा नवरा हवा होता, प्रियकर हवा होता आणि मित्रही... पण चांदला ते कळलंच नाही... तिनंच तुमचा नंबर दिला... म्हणाली, खूप भोळा आहे... भेट... प्रेम जडलं तर लग्न कर किंवा भिजावंसं वाटलं तर भिजून घे चिंब...

चंद्रकांत : मग?

अंजू : खूप आवरलं स्वतःला. पण मग ठरवलं आणि अविला सांगितलं की मला गावी जायचंय, तिरोडकरांना फोन लाव.

चंद्रकांत : म्हणजे आपण...

अंजू : असं वाटत होतं निघताना प्रवासाला निघेपर्यंत प्रकर्षानं भेटायचं होतं तुम्हाला...

चंद्रकांत : मग?

अंजू : त्यात नशिबाने, देवाने ही संधीही उपलब्ध करून दिली. पण आता नको वाटतंय...

(अनाउंसमेंट : आत्ताच मिळालेल्या सूचनेनुसार, मुंबई-सावंतवाडी या मार्गावर कोळसलेली दरड हटवून हा मार्ग तात्पुरता मोकळा करण्यात आला आहे... २०१७ मुंबई-सावंतवाडी एक्सप्रेस आता थोड्याच वेळात प्लॅटफार्म क्रमांक दोनवरून रवाना होईल... या ट्रेननंतर मात्र रेल्वेमार्गाची चाचपणी करण्याकरिता या मार्गावरील वाहतूक अनिश्चित काळापर्यंत स्थगित ठेवण्यात येणार आहे. प्रवाश्यांना होणाऱ्या गैरसोयीबद्दल आम्ही दिलगीर आहोत.)

अंजू : तुम्हाला आवडलं असतं माझ्याशी लग्न करायला? किंवा... म्हणजे समजा तसं माणूस कुणी भेटलं तर...

चंद्रकांत : म्हणजे तू तुला काय म्हणायचंय?

अंजू : म्हणजे... मी... नाही, मी नाही... पण समजा कुणी भेटलं तर लग्न कराल...?

चंद्रकांत : या वयात...?

अंजू : मग कॅज्युअल रिलेशन...

चंद्रकांत : या वयात...?

अंजू : अहो या वयात या वयात काय करताय... अजून मी म्हातारी झाले नाहीय. सॉरी काहीतरीच बोलून गेले...

चंद्रकांत : म्हणजे तसा अजून मीही म्हातारा झालो नाहीय आणि तसंही प्रणय हा माझ्या मते शरीराचा असला तरी मनाचाच जास्त असतो... काय झालं...?

अंजू : अं काही नाही... विचार करतेय.

चंद्रकांत : कसला?

अंजू : खूप बरं वाटतंय आज... वाटतंय की मार्ग मोकळा होऊच नये कधी. (ती विचारात)

चंद्रकांत : तसं झालं तर मग आपल्याला एकत्र रहावं लागेल. काय करशील?

अंजू : राहीन. खूप रहावंसं वाटतंय.

चंद्रकांत : अं. म्हणजे?

अंजू : असं वाटतंय की पुन्हा ही अशी वेळ आयुष्यात येईल न येईल काय हरकत आहे...

चंद्रकांत : हो तेही खरंच...

अंजू : अविला फोन करून सांगा की गाड्या नाहीत म्हणून. इथेच रहावं लागेल (तो संभ्रमित) कसला विचार करताय...

चंद्रकांत : इतकी वर्ष पाळलेलं सगळं असं एक समाधान मिळविण्यासाठी घालवणं आणि समजा मग कळलं की आपण नाहीच जुळत एकमेकांशी तर.

(अनाउंसमेंट : आत्तात मिळालेल्या सुचनेनुसार, मुंबई-सावंतवाडी या मार्गावर कोसळलेली दरड हटवून हा मार्ग तात्पुरता मोकळा करण्यात आला आहे. २०१७ मुंबई सावंतवाडी एक्सप्रेस आता थोड्याच वेळात प्लॅटफॉर्म क्रमांक दोनवरून रवाना होईल... या ट्रेननंतर मात्र रेल्वेमार्गाची चाचपणी करण्याकरिता या मार्गावरील वाहतूक अनिश्चित काळापर्यंत स्थगित ठेवण्यात येणार आहे... प्रवाशांना होणाऱ्या गैरसोयीबद्दल आम्ही दिलगीर आहोत.)

अंजू : मी तुम्हाला आवडली नाही.

चंद्रकांत : नाही अंजू, अगं उलट तू मला संजनासारखीच वाटलीस. तीच भेटल्यासारखी पण सॉरी...

अंजू : सॉरी नका म्हणू. बरं झालं तुम्ही सावरलंत या प्रवाहात वाहात गेलो आणि कुठे कुणाला कळलं तर नातवासुनांना काय तोंड दाखवणार... इतक्या वर्षांचे मूल्यसंस्कार. यापुढे क्षणिक सुख चूक वाटतंय...

चंद्रकांत : हं... आणि याची गरज काय! बरं प्रेम प्लेटोनिक असतं तसं रिलेशनही प्लेटोनिक असू शकतं... हो की नाही? आणि तू मघाशी म्हणालीस ते बरोबर आहे. या वयात कुणाला कळलं असतं तर काय? माझा धंदा बंद होईल हो.

अंजू : अहो तुम्हाला धंद्याची पडलीय का अजून... वय संपलं तुमचं. कधी गचकाल ते कळणार नाही.

चंद्रकांत : हो, एक वठलेलं खोड. ज्याने फक्त एकदाच पाऊस अनुभवला उभ्या आयुष्यात. मला काय वाटतं, मघाशी तू म्हणालीस तसं समजा आपण राहिलो एक दिवस तर... (ती संभ्रमित)

(अनाउंसमेंट : आत्ताच मिळालेल्या सूचनेवरून, मुंबई-सावंतवाडी या मार्गावर कोसळलेली दरड हटवून हा मार्ग तात्पुरता मोकळा करण्यात आला आहे... २०१७ मुंबई सावंतवाडी एक्सप्रेस आता थोड्याच वेळात प्लॅटफॉर्म क्रमांक दोनवरून रवाना होईल... या ट्रेननंतर मात्र रेल्वेमार्गाची चाचपणी करण्याकरिता या मार्गावरील वाहतूक अनिश्चित काळापर्यंत स्थगित ठेवण्यात येणार आहे... प्रवाशांना होणाऱ्या गैरसोयीबद्दल आम्ही दिलगीर आहोत.)

वडेवाला : (येतो) वडे... गरम गरम...

अंजू : ए... इकडे ये रे!

वडेवाला : ओ... बोला किती देऊ?

अंजू : इथे लॉज आहे का रे कुठे आसपास?

वडेवाला : लॉज... पण ट्रेन तं चालू झाली ना...

अंजू : म्हणूनच म्हणतेय मी... सांगतोस की...

वडेवाला : सांगतो सांगतो... हितनं भायेर पडलात की पयला उजव्या आंगाला बघा. मग भारत बार यील. मग बारच्या डाव्या आंगाला बघा... तितं येक बोल लागल बोल... तितनं आत घुसा न उजव्या आंगाला वला... समोर यंग हनिमून लाज हाय. गरम हाय वडा. घेताय? (ट्रेनचा आवाज. ट्रेन आली...) (चंद्रकांतच्या हातातला फोन वाजतो.)

चंद्रकांत : अविचा फोन...

अंजू : हॅलो. हं अवि बोल... अं गाड्या नं... नाही अजून रे... अं हो म्हणजे काम चालू आहे त्यांचे... टीव्हीवर चालू झाल्याचे सांगतायत का... हो म्हणजे होतायत अशी अनाउंसमेंट येतेय कधीपासून... पण... हॅलोऽऽ हॅलोऽऽ

चंद्रकांत : एक एक मिनिट मी बोलतो... अवि... इथेही गाडीची अनाउंसमेंट होतेय, पण दोन तास झाले गाडी नाही... इतर सोयीसुविधाही नाहीय या आडस्थानकावर... मी काय म्हणतो... ट्रेनची सगळी गर्दीही बाहेर रस्त्यावर गाड्यांसाठी गेलीय... त्यामुळे तिथेही एखादी कार वगैरे पकडून लांज्यात पोचणं कठीण दिसतंय... तर समजा... आम्ही इथे कुठे जवळपास आज राहिलो आणि उद्या... तसंच करा. हो... हो... म्हणजे... बघतो अगदीच... हो ठीक

अनुक्रमणिका

आहे... तसंच करतो... बरं ठेवतो. (कट करून आनंदाने वळतो, तर ती संभ्रमित बसलेली)

अंजू : किती विश्वास आहे अविचा माझ्यावर... (तोही शेजारी बसतो. ती विचार उडवून लावल्यासारखी उठते) असू दे, चला बाहेर जाऊ...

चंद्रकांत : थांब...

अंजू : काय झालं?

चंद्रकांत : संजूनं सांगितलेली एक गोष्ट आठवली... ती म्हणाली होती... की पावसात भिजायचं असेल तर लहान मुलासारखं भिजता यायला हवं बेभान होऊन... आईची भीती, बघणाऱ्यांच्या कुत्सित नजरा, शेरेबाजी, सगळं विसरून. आपण जे करणार आहोत त्याविषयीची क्लॅरिटी आधी आपल्यात असायला हवी. पण ती ना तुझ्यात आहे ना माझ्यात... अजून आपण संस्कारांच्या दडपणाखाली अडकलो आहोत...

अंजू : मग चूक आहे का संस्काराचं दडपण असणं!

चंद्रकांत : नाही... पण ते दडपण घेऊन पावसात भिजणं चूक आहे. मला वाटतं आपण अविला सांगू की ट्रेन चालू झाल्यात...

अंजू : पहिल्या वेळी इतकी क्लॅरिटी दिसली तुझ्यात सॉरी... तुमच्यात.

चंद्रकांत : संजूही... अरे-तुरेच करायची मला... आणि चांद म्हणायची... मघाशी तू म्हणालीस तशीच. चल निघू या.

अंजू : थांब, नंतर वाटलं की आपण एक संधी गमावली तर...

चंद्रकांत : तुला सांगू अंजू... कॉलेजच्या दिवसांत मला विण्ड्चीटरची खूप ओढ होती. आसपासची श्रीमंत मुलं विण्ड्चीटर घालून पावसात किंवा बाईकवरून फिरताना बघितलं की वाटायचं आपल्याकडेही एक विण्ड्चीटर असायला हवं, पण पैसे नसायचे जवळ. मग दर पावसाळ्यात दुकानात काचेत लावलेली, मुलांच्या अंगावरची, विन्ड्चीटर बघत राहायचो, त्यांचे रंग, ब्रँड यात चांगलं विण्ड्चीटर कोणतं ते शोधत राहायचो. दरम्यान मोठा झालो. माझ्यासोबत माझ्या मनातलं विण्ड्चीटरचं स्वप्नही मोठ्ठं होत गेलं. मग प्रोफेसर झालो. पैसेही आले, पण विण्ड्चीटर नाही घेतलं कधीच.

अंजू : का?

चंद्रकांत : वाटलं विण्ड्चीटर ज्याक्षणी घेऊन अंगावर चढवू त्याक्षणी विण्ड्चीटरची ओढ आणि त्या वयापासूनच्या जपलेल्या सगळ्या भावना, आठवणी त्या क्षणी मरून जातील. त्याच्या हव्या असण्याचा जो हळवेपणा आहे तो संपून जाईल... उरेल फक्त एक प्लास्टिकचा तुकडा. तसंच वाटू लागलंय... आता माझ्याजवळ हा पाऊस आहे... माझा हक्काचा. पण भीती वाटतेय की एकदा भिजलो की ते भिजणं हवं असण्याची ओढ संपणार तर नाही? (ती हसते) का, हसलीस का?

अंजू : मलाही काचेतलं विण्ड्चीटर आवडलं. पैसेही आहेत... पण नाही घेणार मी... चल ट्रेन सुटेल...

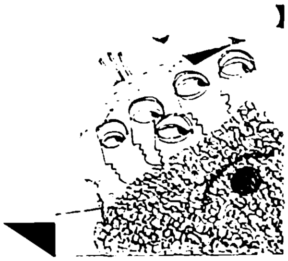
चंद्रकांत : अगं पण ती मुलं आणि ते दोघे...

अंजू : फार पुढे गेलेले लोक कधी कधी मागे राहून जातात. चल मला लांज्यात पोचव, म्हणजे तू मोकळा झालास.

चंद्रकांत : मोकळा? आता ते शक्य नाही. विण्ड्चीटर घेतलं नसलं तरी अजूनही मी नेहमी माझ्या अंगावर अनुभवतो... दर पावसात... स्वप्नात आणि जागेपणीही. (दोघेही हसतात.)

• • •

किरण येले । १६, ओम वृंदावन, शिवगंगानगर, अम्बरनाथ (पूर्व), शिवसेना शाखेजवळ, शिवमंदिर रोड, जि. ठाणे.

उंबराचं फूल

डॉ. मंजूषा सावरकर

विनू आत्महत्या करणारा नव्हता... नव्हताच तो आत्महत्या करणारा... तिचा शिणलेला मेंदू नेहमी तिला तेवढंच सांगायचा. तेव्हा मन उलट ग्वाही द्यायचं. हो ऽ पण त्याचा मृत्यू आत्महत्याच ठरवला गेला. जनरीतीनं स्वीकारला, मान्यही केला. नियतीच्या क्रूर थट्टेचा बळी म्हणून हळहळ, सांत्वना सारं झालं. काळजाचा तुकडा असा अवेळी आणि अनैसर्गिक रीतीनं गेला. पोलिसांनी तर रीतसर पंचनामा करून तडकाफडकी केस-फाईल बंद केली. जणू गावठाण्यातलं एखादं बेवारस जनावर रस्त्यावर पडून मरावं. संपला नव्हे, संपलाच तो विषय. काळाच्या नौबती झडत गेल्या. वीस वर्षे झालीत घटनेला पण जखमा भळभळलेल्याच. आतून रुदन करतं मन... का गेला... कसा गेला, नाहीच करू शकत विनू आत्महत्या... गदगदलेल्या मनाला अश्रूंनी वाट दिली. कडांनी टिपं कोंडावीत तसा तिच्या मनानं पुन्हा एकवार आवंढा गिळला. तिचं मन बोलत होतं, धाडस लागतं कमालीचं त्याला. आत्महत्या आधी मनात करावी लागते. विनू तर किती पापभिरू, किती भाबडा... किती उदाहरणं त्याच्या निरागसतेची... महंताच्या श्वासावर तरंगावी तशी त्याची नाना रूपं सरकू लागली. कावळ्यांचा प्रणय दाखवणारा विनू, चित्र रेखाटताना झाडावर उंबराचं फूल शोधणारा, रात्री ढगांच्या गडगडाटानं भीतीनं घाबरून चंदाच्या अंगाला बिलगणारा आणि शेवटी उंबराच्या झाडावर तिच्याच ओढणीनं निष्प्राण लटकणारा विनू?

'विनऽऽय' अशी हाक देऊन पाहावी का? तिचं थकलेलं मन अन् सुकलेली नजर उंबराच्या झाडावर स्थिरावली. माणसाचं माणसाशी रक्तपेशींचं गणगोती दृढ नातं नक्कीच असू शकतं; पण विनयचं अंगणातल्या त्या उंबराच्या झाडाशी कोणतं गूढ नातं होतं? तो दिवस... तो विनाशाच्या कुळातला, आत्म्याच्या मुळातला आणि कुरूपतेच्या तळातला भीषण दिवस त्याच गतीनं पुन्हा एकवार चालत तिच्या शिणलेल्या श्वासाला गती देत पुढ्यात प्रश्न घेऊन उभा ठाकला...

परसबाग नित्याच्या किलबिलाटानं जागी झालेली. पहाटेच्या प्रसन्न वाऱ्यानं पहिली मुसंडी मारली आणि तिच्या डोळ्यांतली उरलीसुरली झोप क्षणात उतरली. एक सळसळती दामिनी सर्रकन शरीरात चमकून गेली. घरातला कोंडलेला उष्णदमट भपकारा वेगानं बाहेर पळाला. मुक्त झाला आणि बाहेरच्या बाहू पसारलेल्या रानवाऱ्यात विरून गेला. आदित्यनारायणापूर्वीचा पहिला नमस्कार त्या उंबरावरील दत्तगुरूला हात जोडणार... तिची नजर स्तब्ध; आणि वाचा जिभेवरच गारठली.

समोरचं दृश्य अतर्क्य. तो उंबराच्या पहिल्या फांदीला लटकलेला, पाय जमिनीवर लुढकलेले. गळ्यात चंदाच्या ओढणीचा आवळलेला फास. त्या दृश्यानं ती भयथकव्याच्या आवर्तनात गरगर फिरली आणि फुफ्फुसाचा भाता फाटावा तशी किंचाळली, 'चंदा ऽऽ'

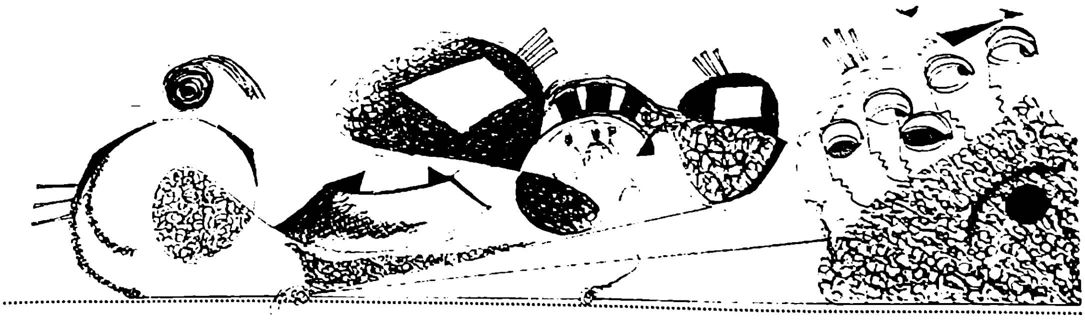
तिच्या आकांतानं मुकी पाखरं फडफडली आणि ती उंबराच्या बुडाशी धाडकन कोसळली. क्षणभर तिला स्मृतिभ्रंश व्हावा अशी विस्मृती आणि... पुन्हा ती भानावर आली. पहाटेचा प्रसन्न वारा,

पक्ष्यांचा किलबिलाट, झाडाखाली गुलकांती उंबरांचा ढीग साचलेला... अघटिताची कोणतीच खूण... मागमूसही नाही. कालच्या सांजेला गावाची दिवेलागण झाली तेव्हा हातात दोन ड्रॉइंग शीटस् उचलल्या, पायात जणू वीज संचारावी तसा, 'आई ऽ येतो गं ऽ' म्हणत उडता निरोप घेणारं हे पोर पहाटे असे चैतन्य हरवून बसलेले... कसा विश्वास बसावा मायमाउलीचा... त्वरा करत उठून वाऱ्याच्या वेगानं फाटकातून ती चंदाच्या सदनिकेकडे (क्वार्टर) वळली. दोन्ही हातानं ऊर बडवावा तसं तिनं दार बडवलं. एवढ्या पहाटे कोण? असा त्रासिक भाव आणि प्रश्नचिन्ह घेऊन चुटकीनं जांभई उडवत चंदानं दार उघडलं. तिच्या मनगटाला धरून हुंदका आवरत तिनं तिला उंबराच्या झाडाखाली ओढत आणलं. मन आक्रंदत होतं, विचारत होतं,चंदा माझ्या काळजाचा तुकडा रात्री तुझ्याकडं झोपायला आला होता, तो इथं येऊन कसा गं झोपला कायमचा? ती सुन्न नजरेनं दृश्य टिपत होती. झाड मूक साक्षीदारासारखं उभं होतं तटस्थ. आणि चंदाचाही बांध फुटला. 'शारदाकाकू ऽऽ.' आता आक्रोश दुहेरी झाला. ती आवेगानं बिलगली पण... पारदर्शी नात्यातलं परकेपण पहिल्यांदा तिच्या स्पर्शात जाणवलं तेव्हा संशयाचं वादळ क्षणभर चंदाभोवती गोल गोल फिरलं. ते पेलत, सावरत ती हृदयाकाशातील मेघाप्रमाणं कोसळली.

'विनूऽ' अक्षराला आकृतीत साकारण्याचं इंद्रधनू ज्याच्या लांबसडक बोटात जादुईरीत्या आकारत होतं, कुंचल्याच्या कोनातून रंगांची उधळण पेरत कल्पनेतलं कविविश्व ज्याच्या रेखाटनातून सरसरून येत होतं, अवकाश उधळण्याची हातोटी ज्याच्या मूक साम्राज्यात काठोकाठ ओथंबून दुथडी भरून वाहात होती, विश्वातील अनाकलनीय गूढगंभीर कोड्याची उत्तरं लीलया ज्याच्या रंगसंगतीतून अभिव्यक्त होत होती, चेहऱ्यावरची मनात उमटणारी स्पंदनं ज्याच्या भावविश्वातून नजरेनं टिपला जात होती, स्वतःला जगसिद्ध करायच्या आतच या मूक-अबोल कलावंतानं जगाचा असा अव्यक्त निरोप घ्यावा? केवळ अशक्य... तो स्वतःहून नाहीच संपू शकत. एक व्यक्ती म्हणून उभरत्या यौवनाचं शास्त्रीय कारण, शोधमीमांसा नक्कीच गरजेची. हे उंबरा, तुझ्या फांद्यांना, पानांना, फळांना, फुलाला वाणी-वाचा फुटू दे आणि माझ्या भक्तीत-निष्ठेत कवडीचाही क्लेश, द्वेष, भेद नसेल तर वास्तवाच्या दालनातलं तेवढं सत्य माझ्या कुडीतील चेतनाकण लुप्त होण्यापूर्वी मला माझ्या काळजाच्या तुकड्याचा निर्मम अंत कळू दे; अन्यथा गात्रातील कणन्‌कण आत्म्याच्या शांतीला कळू देत उंबरा ऽऽ...

बोलेल माझ्याशी हे झाड? तू केवळ झाड नाहीस उंबरा. उभं आयुष्य तुझ्या साक्षीनं घालवलं मी काळजाच्या काळजीनं, तळहाताच्या तोलानं तारलेल्या तारुण्याच्या उंबरठ्यावरचं पोर ते... तुला आठवतं, लहानपणी पायरीच्या दगडावर बसून ते तान्हुलं आवारातल्या झाडांची फुलं रेखाटताना नेहमी उंबराच्या फुलावर येऊन अडायचं. 'आईऽ उंबराचं फूल काढायचंय, सांगना कसं दिसतं? कसं असतं...' जास्वंद, अनंत, कण्हेर, बकुळी, निशिगंध, कर्दळी, कदंब, मधुमती, परसातली सारी-सारी नावं जपत मोठं होताना अनेकदा विचारायचा, या निसर्गानं अनाकलनीय गूढ उभं ठेवलंय. फलधारणा होते पण फुलाशिवाय? फूल दिसत का नाही ते? हा सौंदर्यहीन देखावा त्याच्या कुंचल्यातून कधीच रेखाटता आला नाही त्याला. निर्मितिबहराची सुगंधी साथ अनेकदा एकांतात त्यानं धुंदीनं अनुभवली असावी; पण उंबराच्या पुष्पगंधाची नशा त्याला अशी कशी अंध करून गेली. उंबराऽऽ सांग ना कसा गेला तो?

]

विषारी भुजंग अंगावरून सरसरून यावा आणि आपल्या घट्ट विळख्यांनी देहाचा त्यानं ताबा घ्यावा तशी ती स्तब्ध निश्चल. शब्द थांबले आणि अंतर्मन ढवळून निघालं जगरहाटीचं उलटसुलट गणित कधीच नव्हतं सोडवलं त्यानं. सोडवायचं दूरच, कधी मांडणीसुद्धा नव्हती केली त्या निष्पाप जीवानं. का कोडं सुटू नये त्याच्या मृत्यूचं? क्षीण होत चाललाय देह. गात्र बधिर, चाचपडतोय या अंधाराच्या प्रदेशात, आशेचा किरण मंदावत चाललाय दिवसागणिक... कोडं सुटायलाच हवं ना याचं? त्याशिवाय श्वास नाही थांबायचा, तो संपला तेव्हाच संपलं सारं पण...

मागच्या दारातलं वर्षानुवर्षे घराण्याची साक्ष देणारं परसबागेतलं हे उंबराचं झाड. पलीकडे आरोग्य विभागाची शासकीय वसाहत. गर्द सागवनाचा निःशब्द शांत परिसर. तुरळक निमित्त मात्र दिसणारी शासकीय राहती माणसं... लाकडी पाट्यांच्या फाटकावरून तर कधी भिंतीवरून सर्वदूर लक्ष पोहचवणारा तांबूस लदबदलेला आणि आंबूस गंधाने भरलेला उंबर... त्या झाडाचं आणि कावळ्याचं काय नातं असेल विनूच्या आयुष्याशी. दोन प्रसंगांचा ताळा किती वेळा जुळवला होता तिनं. लहानपणी दोनही हात गालावर ठेवून तासन्तास उंबराच्या फुलाला शोधणारा तो... एकदा वसाहतीतल्या समवयस्क मुलांनी झाडावरच्या काड्यांच्या घरट्यातली कावळ्याची पिल्लं बघण्याची शक्कल लढवली... विनू सरसर झाडावर चढला. शेंड्यापर्यंत पोहचला आणि कावळीनं त्याच्यावर झडप घातली. घाबरलेला विनू पाठपावली परतला अन् आठ दिवस तापानं फणफणला. नानीनं घर डोक्यावर घेतलं होतं. उंबराच्या झाडावर दत्तप्रभू राहतात. पिढ्यान्‌पिढ्या पूजा करतोय आपण आणि हे पोर असं त्याच्या अंगाखांद्यावर पाय तुडवून आलं... केवढं घोर पाप! पुढं महिनाभर कावळीनं त्याचा पिच्छा पुरवला होता. शाळेच्या प्रांगणापर्यंत पोहचली होती ती, नेमकी परिपाठाच्या वेळी त्याच्या डोक्यावर टोचणी मारायची. बिथरलं होतं पोर. अंड्यातून पिल्लं बाहेर येऊन उडून जाईस्तोवर पुरलं ते पुराण... तेच तसंच. काहीसं अभद्र वाटणारं, विनू जायच्या आठ दिवस आधी.

'आई ऽ, आई गं ऽऽ पळत ये, बघ... बघ...' निरभ्र आकाशात विहंगताना प्रणयरत होऊन संथपणे समाधिस्थ झालेलं कावळ्याचं युगल हळुवार घिरट्या घालत फेर धरत तालात लयबद्ध... त्याची नजर त्याच गतीनं गोलाकार फिरत विस्मय दर्शवणारी, निरलस....

त्याच्या चेहऱ्यावरून तिची नजर वर झेपावली अन् बारीक नजरेनं टिपू लागली कावळ्याचा लाग... ते दृश्य पाहाता क्षणी तिच्या मनात काहूर माजलं. नाना कुशंकांनी मन हेलकावे खाऊ लागलं. कसल्याशा अपशकुनाची पूर्वसूचना होय, असं काही दिसणं तसं दुर्मिळच असतं आणि विनू किती सहजतेनं आसमंतात आधाराविना मुक्त विहार करणारं हे जोडपं असं प्रणयी मुग्ध झालेलं प्रत्यक्ष बघत होता. मनात अपशकुनाचे अंक गिरवत ती अंतर्मुख झाली. तिला आठवलं लहानपणी तिच्या शेजारच्या सावित्री आक्कानं असाच प्रकार बघितला होता, तेव्हा बारा पोस्टकार्ड तिनं लगेचच बोलावली आणि तिच्याच हातांनी ती लिहून घेतली होती. त्याच्यावरील मजकूर काहीसा विचित्र होता. जिवंत माणसाला मृत आहे असं नमूद करणारा. आपली जवळची व्यक्ती मेली आहे असं लिहून सांगणं किती जिव्हारी लागणारं! पण कावळ्याचा लाग दिसला की, अशा निरोपाची समजूत दृढ झालेलीच. त्या आक्काच्या माहेरी मात्र त्यामुळे खूपच गंमत झाली होती. पहिलं पत्र लिहिलं होतं, मामाजींचा मृत्यू झाला असं सांगणारं आणि दुसरं लगेचच त्यांना पोहच देणारं की, हे सर्व कावळ्यांचा लाग बघितल्यामुळं करावं लागलं, असं सांगणारं. पहिलं पोस्टकार्ड पहिल्या डाकेत आणि दुसरं त्यानंतरच्या. परंतु मजा अशी झाली की, पहिलं पत्र मिळण्याअगोदर दुसरं जाऊन पोहचलं आणि गांभीर्यच हरपलं विषयाचं. लहानपणाची गोष्ट आठवली आणि हलकंसं हसू ओठांवर उमटलं आणि दुसऱ्याच क्षणी आठवलं विनूचे बाबा ऐन तारुण्यात गेले यापेक्षा मोठं अरिष्ट कोणतं होतं? की आता ऽऽ छे ऽ छे ऽऽ छे ऽऽ विनू ऽऽ.

'तेन तत्केन भुंजिता...' नानीचं उपनिषदातलं हे वाक्य आतून तिला सारखं धडका देत होतं. काय बरं सांगितला होता तिनं त्याचा अर्थ... एकेका गोष्टीचा उत्तरायुष्यात त्याग करीत गेलं पाहिजे. आपलं तर उत्तरायणही संपायला आलंय, आता कोणाचा त्याग? कशाचा? आणि किती? विनूचे बाबा, त्यांचा लहान भाऊ, वाड्याचा वंश म्हणून थोरलेपणा घेऊन त्याच्या संगोपनात नानीनं स्वतःचं आयुष्य खर्ची घातलं. ज्याच्यासाठी घातलं तो ऐन तारुण्यात अनंताच्या प्रवासाला निघून गेला. तेव्हा नानी म्हणाली होती, ''अगं, रडतेस कशाला, भाग्यवान समज, सृजनानं

अनुक्रमणिका

सजवलंय त्यानं तुला. जातानाही निर्मितिबहराची यात्रा सोबत दिली आहे तुझ्या, जगता येईल... मातृत्वाचं दान आहे तुझ्या पदरात...'' वाणीत कालिदास उतरावा तशी वदली होती. तिला आठवले ते शब्द...

रजस्वाला ती होती
नुकतीच न्हाऊन आली चिंब झाली भिजून सारी
अनं गंधित होऊन गेली
धुंद ओलेती धरित्री
अन् बेधुंद तो मेघ
कळलेच नाही कशी
सरली कधी ती रात
नुकतेच पेरले बीज
अन् अंकुर वरती आला
पाहून रूप त्याचे
हरखून गेली गं माता...

तिच्या मुखातून प्रसवणारं गीत आणि डोक्यावर फिरणारा हात. पुढच्या प्रवासाची साक्षीदार म्हणून उदरात पितृछत्र हरवलेला गर्भ घेऊन नानीसोबत संसार झाला. नानीऽ वाड्यातलं चिरेबंदी पूर्वायुष्य गेल्यावर कोणता त्याग उरला होता आता उत्तरायुष्यात? विनूला जन्म देऊन, सोबत घेऊन नवं जग विश्वामित्राच्या जिद्दीनं उभं केलं होतं आणि नियतीनं घात केला. विनू संपवला, संपला. मनातलं उत्स्फूर्त भावलेणंच भंगलं... आता भग्न राजवाडा जागेवरच थांबला. नानीचे शब्दही फिरले. उंबराचं झाड मठातच शोभतं, अंगणात नाही घराच्या. दुभतं झाड ते घरी नसावंच. वंशवृद्धी नसतेच त्याच्या सावलीत... विश्वंभराचं निवासस्थान ते. शांत निवांत, वैराग्याचा अवधूत... मठ झालाय आता हा वाडा... महंताचा वाडा. भ्रमिष्टासारखं असं किती बरळायची आताशा नानी. ते खरं वाटायला लागते अनेकदा वास्तवाची भयाण दालनं निरखताना... किती तटबंदी लावून जगलो... पण तो निर्वाणीचा क्षण नेमकेपणानं नाही पकडता आला. गाफीलपणे निसटून गेलं सारं. आता चाकोरीतलं जीवन जोखडासारखं मरेपर्यंत खांद्यावर न्यायचं ओढत...

ओघानंच चंदा आठवली. तिनं जीव लावला होता वाड्याला. लळा लावला होता विनूला. कोलमडली बिचारी विनू गेल्यानं आतल्या आत, तुटली आणि महिनाभरातच बदली करून गेली जिल्ह्याच्या ठिकाणी. नाही रमली नंतर इथं. तीन वर्षांसाठी येतात आणि जातात ही सरकारी माणसं... यंत्रवत जगणारी आणि कायदेनियमानं चालणारी म्हणून आपण अंतर राखून राहिलो. कधी लागलो नाही नादी त्यांच्या. पण चंदानं घर केलं मनात. नवीन राहायला आली आणि महिनाभरात जिवलग झाली. आषाढातल्या त्या पावसाळी रात्री विजांचा कडकडाट, ढगांचा गडगडाट आणि दारावरची आग्रही थाप... दार उघडताच समोर डोक्यावर छत्री घेऊन चंदा... तिच्या मनात संकोच, डोळ्यांत भय पेरून, घाबऱ्या आवाजात निवारा मागत, रात्र आमच्यासोबत काढण्याचं आर्जव... एवढ्या रात्री बाईमाणूस... नानीनं लगेच थरथरत्या हातानं तिला स्वतःजवळ बिछान्यात घेतलं. चंदा आपली झाली. आरोग्य अधिकारी असली तरी गृह-अधिकारी बनता आलं नव्हतं तिला. दुःखी होती मनानं. लग्नाला आठ वर्षे झाली तरी न्हातीधुतीच... कूस उजवलीच नव्हती तिची. नवथर दिवस संपले आणि नवराही कोरडाच झाला मनाने. उपचार म्हणून दिसायचा कधीमधी. त्यांचं बिनसलं की मोकळी व्हायची बरेचदा. शब्द संपले की. 'शारदाकाकूऽ' म्हणत डोळ्यांनी बोलायची, रडायची ओक्साबोक्सी खांद्यावर... नवरा दुरावण्याची, संसाराच्या धुळधाणीची सतत चिंता करायची. हळवी होती, लाघवी होती. आरोग्य विभागात काम करताना गरोदर महिलांची तपासणी असली की कासावीस व्हायची, झुरायची मनातल्या मनात. पण रुळली नंतर हळूहळू, खुलली घरात. दुसऱ्या वर्षी तर विनूला पुरतं घेतलं ताब्यात. दहावीचं वर्ष, अभ्यास एके अभ्यास. स्वाध्यायाचा सराव, उजळणी सारी फावल्या वेळात. चित्रांची कारागिरी तर परीक्षा संपेतो हद्दपार केली... आणि दोन भित्र्यांनी रात्रीच्या रात्री जागल्या. परीक्षा संपली आणि चित्रकलेला उधाण आलं. कॅनव्हास, कुंचला, रंगांच्या पेट्या, चित्रांची धमाल. विनू भारावला चांगलाच सरावला. उंबराच्या पारावर, चंदाच्या मेजवर, डायरीच्या पेजवर तासन्तास. डोळे पेंगुळेस्तोवर... उडणारी आभाळपाखरं, स्थिरावलेली झाडं. सारं सारं... एक दिवस अचानक चंदा तक्रारीच्या सुरात म्हणाली,

''या घाबरटाला मी नाही झोपू द्यायची आता. केवढं घाबरवलं. रात्री अवकाळी पावसानं तांडव मांडलं, वीज गेली तेव्हा किंचाळून नुसता बिलगत होता मला. लहान का आहे हा आता. पण थोपटून झोपवावं लागलं...''

गोष्ट सहजतेनं उडवली तिनं... थट्टेनं बोलली. पण त्याच्याच सोबतीनं राहिली. सवय झाली होती दोघांनाही आपुलकीच्या सहवासाची. चित्रांची चळत उभी केली त्यानं महिनाभरात... अन्... त्याच्या जायच्या शेवटच्या आठवड्यातलीच गोष्ट... फुरंगटूनच दिसला तो. आगगाडीचं चित्र भिंतीवर टांगलं त्यानं... उदास मनानं, संथ गतीनं... तुटलेलं इंजिन आणि विखुरलेले डबे... असं काय विचित्र चित्र त्याच्या डोक्यातलं. वाटलं चंदाच्या तक्रारीचा सूर त्याच्या जिव्हारी लागला असावा. हटकलं तर बोलला नाही; पण त्याच्या मनाचा, देहाचा जणू जीवनरसच शोषला गेला असावा इतका शुष्क चेहरा त्याचा, ताणलेला, ओढलेला. आणि शेवटी चंदानं फाटकातून हाक मारली तेव्हा अकडून बसलेल्या विनूचं क्षणात फुलपाखरू झालं. हातात ड्रॉइंग शीट उचलल्या, उडतच गेला. भिरभिरला, बागडला आणि कायमचाच चित्र झाला.

अनेकदा उजळणी झाली, तपासणी, फेरतपासणी झाली साऱ्या दृश्यांची, प्रसंगांची, तर्क-वितर्कांची, थकलं होतं आता मन. जुनाट झालेल्या लाकडी पाट्यांचं फाटक ओलांडून दारापर्यंत कुणी पोहचलं तरी आजकाल तिला चाहूल लागत नव्हती. डोळे थकले, नजर क्षीण झाली होती. अचानक दारावर टक् टक् झाली. स्वतःचा तोल सांभाळत, थबकत ती दारापर्यंत आली. सुरुवातीला धूसर दिसणारी ती दोन माणसं तिच्या पुढ्यात उभी होती. कोण?

''शारदाकाकू ऽ, मी शेखर चंदाचा पती.''

'चंदाऽऽ' पुटपुटत ती स्मृतींच्या वेलीवर हिंदकळली.

''आठवली? आणि हा 'वंश' चंदाचा मुलगा, तुमचा नातूच. आपला-आमचा 'वंश' ती त्या मुलाच्या चेहऱ्याला न्याहाळू लागली... तसतसा चेहऱ्यावरच्या साऱ्या लाटा एकामागे एक उठून फुटू लागल्या, हात थरथरायला झाले, झरणाऱ्या डोळ्यांतून लख्ख चित्र पुढे आलं. विश्वासच उडाला चांगुलपणावरचा... तिच्या घशाला कोरड पडली अन् तिची खात्री पटलीऽ हो. ते तिच्या विनूचं प्रतिरूपच होतं. छीऽ छीऽ छीऽ पवित्र विनूच्या अस्त्रानं वांझपणावर मिळवलेला चंदाचा विजय तिच्या पुढ्यात उभा होता. तिनं निर्माण केलेल्या साम्राज्याची साक्ष होती ती. तिच्या देहाच्या रंध्रारंध्रांतून अश्रू पाझरत होते. गच्च ओली झाली ती, ''काकूऽ शारदाकाकूऽ वंश विनूसारखाच दिसतो. एकदा तरी तुमच्याशी वंश भेटावा असं नेहमी म्हणायची ती. आता नाही राहिलीय ती, आत्महत्या केली तिनं... वेड्यागत झाली होती ती... काकूऽ शारदाकाकूऽ''

समुद्राची गाज जणू तिच्या कानात घोंघावत होती. तशी ती बधिर झाली. वंशकडे एकटक बघत ती जमिनीवर कोसळली. वीस वर्षांपासून शोधत असलेल्या प्रश्नांची उत्तरं तिच्या पुढ्यात उभी होती.

आज तिला उंबराचं फूल दिसलं होतं...

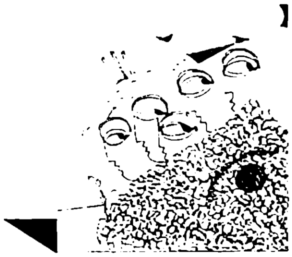
• • •

डॉ. मंजूषा सावरकर । शिव, २८५, श्रीमहालक्ष्मीनगर, पंचमुखी हनुमान मंदिराजवळ, न्यु नरसाळा रोड, नागपूर ४४० ०३४.

साभार-पोच

- **मराठीचे आधुनिकीकरण** (शोधप्रबंध) : डॉ. विलास चिंतामण देशपांडे, विसा बुक्स, नागपूर, २०१२, मूल्य २७५ रु.
- **काना मात्रा वेलांटी** (कवितासंग्रह) : राजीव जोशी, संवेदना प्रकाशन, पुणे, २०१६, मूल्य १४० रु.
- **ही हाक काळजाची** (गझलसंग्रह) : विठ्ठल लांजेवार, संवेदना प्रकाशन, खापरखेडा (नागपूर) २०१५, मूल्य १२० रु.
- **कवितेच्या गर्भातून** (कवितासंग्रह) : प्रसेनजित गायकवाड, संवेदना प्रकाशन, खापरखेडा (नागपूर) २०१६, मूल्य १०० रु.
- **झाडीकन्या अंजनाबाईची कविता** (कवितासंग्रह) : संपादक - हिरामन लांजे 'रमानंद', विवेक प्रकाशन, नागपूर, २०१६,
मूल्य १५० रु.

अनुक्रमणिका

'सल-उकल' : समकालीन वास्तवाचे भेदक चित्रण

□ डॉ. सदानंद देशमुख

नरेंद्र लांजेवार हे नाव आता संपूर्ण महाराष्ट्रात साहित्याच्या आणि मुक्त पत्रकारितेच्या क्षेत्रात एक लक्षवेधी नाव म्हणून परिचित झाले आहे. एकाचवेळी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात साक्षेपी लेखक, मुक्त पत्रकार, सामाजिक कार्यकर्ता, ग्रंथ चळवळीसाठी जीवन झोकून देणारा ग्रंथप्रेमी असे विविध पैलू असलेले दिसून येतात.

लेखनाकडे ते केवळ हौस म्हणून, प्रसिद्धीसाठी असणारे एक माध्यम म्हणून पाहात नाहीत. तर वर्तमान घडामोडींवर चिंतन करताना, एका सत्याचा शोध घेत असताना मनाच्या अस्वस्थतेमधून त्यांचे लेखन शास्त्रकाट्याची कसोटी घेऊन आपोआपच घडून येते; याची प्रचिती त्यांच्या लेखनातून येते.

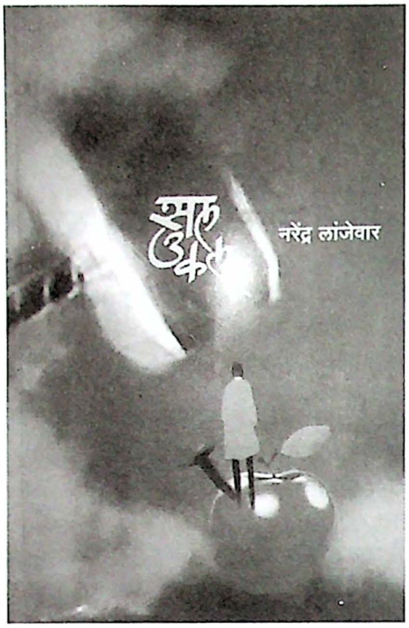
ग्रंथ चळवळ विकसित करायची असेल तर त्यासाठी पायाभूत असणारी वाचक चळवळ तेवढीच बळकट झाली पाहिजे, या वास्तवाचे भान ठेवून त्यांनी 'वाचू आनंदे - मिळवू परमानंदे' (सुमेरू प्रकाशन, डोंबिवली) या पुस्तकाचे शैलीदार लेखन केले आहे. त्यासाठी आवश्यक असणारी कृतिप्रवणता 'आधी केले मग सांगितले' या पद्धतीने अमलात आणली आहे.

विदर्भाच्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येवर त्यांनी 'शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : चिंतन आणि उपाय' (सुमेरू प्रकाशन, डोंबिवली) हे पुस्तक विविध पैलूंचा परामर्श घेत लिहिले. तर ग्रंथ चळवळीच्या वृद्धीसाठी स्वतः केलेल्या प्रयोगांची टिपणे नोंदवत 'एका ग्रंथपालाची प्रयोगशाळा' (साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद) हे पुस्तक लिहिले. 'एकाच नाण्याच्या तीन बाजू' (व्यास क्रिएशन, ठाणे) हे घराघरांतील पालक-बालक संबंधावर आधारित पुस्तक असो की, 'वाचन संस्कृती : आक्षेप आणि अपेक्षा' (विजय प्रकाशन, नागपूर) हे पुस्तक असो किंवा 'शिक्षणावर बोलू काही... शिक्षणावर बोलू नाही...' (ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई) हे पुस्तक असो या सर्वांमध्ये सातत्याने सुरू असलेली त्यांची विविधांगी चिंतनशीलता विशेषत्वाने जाणवते. त्यांच्या वैचारिक लेखनाचे वैशिष्ट्य सांगताना एक बाब ठळकपणे नोंदवावी लागते; ती अशी की, ते ज्या विषयावर लेखन करतात त्यात केवळ परिस्थितीचे चित्रणच करीत नाहीत, तर त्यावर आपल्या परीने बरा-वाईट उपायही सुचवतात. अर्थात ते स्वीकारार्ह आहे किंवा नाही हे त्या-त्या क्षेत्रातील समाजधुरीणच ठरवू शकतात. मात्र आपल्या परीने त्यावर भाष्य करण्याची तयारी नरेंद्र लांजेवार आपल्या संवेदनशील चिंतनातून करत असतात याबद्दल त्यांचे कौतुकच केले पाहिजे, असे वाचकाच्या मनात आल्यावाचून राहात नाही. याचा प्रत्यय त्यांच्या 'सल-उकल' या नव्या पुस्तकातून येतो.

'सल-उकल' या ग्रंथाली प्रकाशनाने प्रकाशित केलेल्या ३३२ पृष्ठसंख्या असलेल्या पुस्तकात लांजेवारांच्या १०० लेखांचा समावेश केलेला आहे. या लेखांचे लेखन एका दैनिकाच्या साप्ताहिक वाङ्मयीन पुरवणीसाठी केलेले आहे. त्या लेखांचे सामाजिक विषय लेखकाच्या मनात

अनुक्रमणिका

'सल' निर्माण करीत होते. एखादा छोटासा काटा आपल्या अनवाणी पायात मोडतो, मात्र त्याची 'सल' ही आपल्या मस्तकात त्रस्त करीत राहते. तसे या विषयांनी लेखकाला केवळ त्रस्तच केले नाही, तर त्याची झोपसुद्धा उडवलेली आहे. अर्थात हे विपरीत घटना-प्रसंग प्रत्येक भारतीय संवेदनशील व्यक्तीच्या मनात तेवढ्याच तीव्रतेने सलत असतात. नरेंद्र लांजेवारांनी त्यांना शब्दरूप दिले एवढेच!

मनात सलणारा विषय असतो आणि त्याची उकल केल्याने, पर्याय शोधल्याने त्या विषयाची बोच कमी होते. अर्थात हे पर्याय आपापल्या परीने प्रत्येक जण शोधत असतो. नरेंद्र लांजेवारांनी शोधलेले पर्याय हे स्वीकारार्ह म्हणून महत्त्वाचे ठरतात. प्रातिनिधिक स्वरूपात सांगायचे झाल्यास 'जात जात का नाही?' या लेखाचे घेता येईल. आपण कोणत्या जातीत-कोणत्या धर्मात जन्माला यावे हे आपल्या हातात नाही-हे शाश्वत सत्य माहीत असूनही लोकांच्या मनातील जातीचे भूत का उतरत नाही? हा आजच्या समाजचिंतकांसमोरचा गहन प्रश्न आहे. ''जो देश जात आणि धर्माला देशाच्या संविधानापेक्षा जास्त महत्त्व देतो, तो देश सर्वार्थाने मागासलेलाच राहतो. आपल्या देशाची ही शोकांतिका आहे. खरे म्हणजे देशातील कलावंत, साहित्यिक, नेते-अभिनेते हे जेव्हा जात आणि धर्माच्या पल्याड जाऊन विचार करतात, तेव्हा मानवी मूल्यांची पेरणी होत असते.'' असे सुंदर विचार नरेंद्र लांजेवार लिहून जातात...

काळाच्या बदलत्या मागणीनुसार जातिव्यवस्था नष्ट केली पाहिजे, त्यावर पर्याय सुचवताना सलणाऱ्या विषयाची उकल सुचवताना लांजेवार म्हणतात, ''आंतरजातीय विवाहांमुळे या जातिव्यवस्थेला हादरा बसेल. त्यासाठी शासकीय पातळीवर राजस्थान राज्य सरकार आंतरजातीय विवाह करणाऱ्या जोडप्यांना पाच लाख रुपये प्रोत्साहन मदत देते. महाराष्ट्रामध्ये हेच अनुदान फक्त चाळीस हजार रुपये आहे. आपल्याकडे आंतरजातीय विवाहांना प्रोत्साहन देण्यासाठी किमान तीन लाख रुपयांची तरी मदत झाली पाहिजे. त्याचप्रमाणे कोणत्याही मुला-मुलीला सज्ञान होईपर्यंत कोणतीच जात लावू नये. तो सज्ञान झाल्यावर त्याने ठरवावे की, मला कोणती जात लावावयाची आहे! जात ही ऐच्छिक बाब असावी. कारण आपण कोणती जात लावतो ही ज्याची-त्याची खासगी आणि व्यक्तिगत बाब असावी. 'खरं म्हणजे ज्या आईवडिलांच्या पोटी जन्माला येतो तेव्हा विशेषत: वडिलांची जी जात असते, तीच जात आपल्याला लावली जाते. खरंतर ही जात प्राप्त करण्यामध्ये आपण कोणतेच कर्तृत्व सिद्ध केलेले नसते. जी गोष्ट सहज, फुकट मिळते, तिचा आयुष्यभर मिथ्या अभिमान बाळगण्यात काय अर्थ आहे? याचे वैज्ञानिक सत्य आपण समजून घेतले पाहिजे...'' असे त्यांच्या प्रत्येक लेखाचे स्वरूप 'व्यथा-चिंतन-पर्याय' अशा त्रिसूत्रीत गुंफलेले आहे.

उदाहरणादाखल येथे त्यांच्या फक्त एका लेखाचा संदर्भ दिला, त्यातून या पुस्तकाचे स्वरूप लक्षात येऊ शकते. अशाच प्रकारची धाडसी मते त्यांनी रोखठोकपणे आपल्या प्रत्येक लेखातून व्यक्त केलेली दिसून येतात. तसाच विचार 'नेत्यांचे वाढदिवस अपप्रवृत्तींना प्रोत्साहन' या लेखातून परखडपणे ते व्यक्त करतात. नेत्यांचे कुटिल हेतू, कार्यकर्त्यांची लाचारी आणि समाजाचा संभ्रम त्यातून भ्रष्टाचारी दिखाऊ प्रवृत्तींना मिळणारे खतपाणी या सर्वांचा रोखठोकपणे परामर्श घेऊन ते आजचे वास्तव मांडताना व उकल सुचवताना म्हणतात, ''आज कोणत्याही शहरात-गावात, महिलांसाठी सार्वजनिक मुतारींची चांगली सुविधा नाही, ज्येष्ठ नागरिकांसाठी परिपूर्ण सुविधांचे, विरंगुळ्याचे ठिकाण नाही, बालकांसाठी सुविधायुक्त क्रीडांगणे नाहीत, यासाठी कोण्या नेत्याने, मंत्री, आमदार, खासदार यांनी आपल्या वाढदिवसांच्या,

अनुक्रमणिका

सत्कार समारंभाच्या निमित्ताने खर्च केलेला दिसत नाही.'' (पृ.४२)

समकालीन राज्यव्यवस्थेचे, राजकारण्यांचे आणि शिक्षणसंस्थांचे भ्रष्ट, तकलादू, स्वार्थलोलुप स्वरूप हा तर लांजेवारांच्या अस्वस्थ मनाचा अग्रस्थानी असलेला विषय आहे. अनेक लेखांतून त्यांनी यातील अपप्रवृत्तींचा अतिशय निर्भीडपणे आणि रोखठोक शब्दात समाचार घेतला आहे, याबद्दल त्यांचे अभिनंदनच केले पाहिजे. कारण पाण्यात पडलेल्या एका दगडामुळे जसे सरोवरात अनेक तरंग निर्माण होतात तसे या सामसूम समाजात, समाजमनात अनेक भावनिक वलये या लेखांच्या माध्यमातून निर्माण होऊ शकतात. हाच आशावादी दृष्टिकोन ठेवून या लेखांची निर्मिती झाली आहे, याचा प्रत्यय येतो. बुवाबाजीच्या राजकारणावर व अपप्रवृत्तींवर भाष्य करणारे अनेक लेख या पुस्तकात वाचायला मिळतात. ते कधी अत्यंत तळमळीतून व्यक्त होतात. तर कधी उपहास, उपरोध या माध्यमातून बोचरी टीकासुद्धा करतात. या संदर्भात, 'आमदारांचे निवृत्ती वेतनः काही प्रश्नचिन्हे!', 'महाराष्ट्राला विधान परिषद हवीच कशाला?', 'भारतीय संविधानाची उद्देशिका पूर्ण करणार कोण?', 'राज्यपालांद्वारे नामनियुक्त आमदारांच्या निकषांची पायमल्ली', 'शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या या तर नियोजनाचे बळी!', 'विकासाच्या गाभणगप्पा', 'राजकीय, सामाजिक अंधश्रद्धा', 'दरोडेखोरांच्या समित्या हव्याच कशाला?' यासारखे लेख तर प्रत्येक भारतीय सुजाण नागरिकांनी वाचणे आवश्यक आहेत.

राजकीय विषयांप्रमाणेच समकालीन अत्यंत महत्त्वाच्या सामाजिक विषयांनासुद्धा लेखकाने आपल्या अभ्यासू, चिकित्सक आणि चिंतनशील वृत्तीने हात घातला आहे. त्यातील समाजप्रबोधनाचा निखळ, तळमळीचा आणि कळकळीचा हेतू कुणालाही स्पष्टपणे दिसून येतो. मग त्यात महिलांचे प्रश्न असो, बालकांचे प्रश्न असो, दिशाहीन झालेल्या विद्यार्थ्यांचे प्रश्न असो या प्रत्येक प्रश्नाला भिडताना लांजेवार अनेक संदर्भ देतात. मुळापर्यंत जाऊन निष्कर्ष मांडतात. त्यातून त्यांची संचित अभ्यासूवृत्ती दिसून येते. अंधश्रद्धा आणि बुवाबाजी यांची त्यांना अत्यंत चीड येते. 'भाविकांच्या भोळ्या श्रद्धेला बुवाबाजीचे ग्रहण', 'अजूनही नरबळी?', 'अंधश्रद्धेचा कहर आणि नववर्षाचे स्वागत', 'अध्यात्माचे बाजारीकरण', 'संसद की धर्मसंसद?', 'मंदिरासमोरील वाढती गर्दी कशाचे प्रतीक आहे?' अशा अनेक लेखांतून ते या प्रतिगामी प्रवृत्तींवर प्रहार करतात आणि वाचकाला आपली अनुभवसिद्ध व विज्ञाननिष्ठ मते पटवून देण्यात यशस्वी होतात. देवस्थानाची संपत्ती समाजासाठी वापरली पाहिजे, असे मतही ते नोंदवतात.

कोणत्याही काळात त्या देशातील तरुणाई त्या देशाचा आधारस्तंभ असते. तरुणाईच्या रसरशीत चैतन्यकलेवरच इतिहासात राज्ये उभी राहिलीत. वैभवाचे दिवस आले पण आजही तरुणाई व्यवस्थेतून खुडली जात आहे. वयाची तीस वर्षे म्हणजे जवळपास अर्धे आयुष्य खर्ची पडून त्यांच्या हाती काय लागते? हा आजच्या भारतीय समाजापुढील महत्त्वाचा प्रश्न आहे. या प्रश्नांवर लांजेवार फारच गंभीर असल्याचे दिसून येते. ज्यांनी घरादाराची, देशाची समस्या सोडवावी तोच तरुण आज स्वतःच एक समस्या झाला आहे. नियोजनशून्यता आणि भरमसाट वाढणारी लोकसंख्या, या गदारोळात प्रत्येकाची स्वतःची पोळी भाजून घेण्याची चंगळवादी लालसा, इलेक्ट्रॉनिक मीडिया, इंटरनेट यांचा वेगळ्याच कारणासाठी होणारा वापर, त्यामुळे जागतिकीकरणाच्या लाटेत हेलपाटणारी अस्वस्थ, निराधार, मूल्यहीन मानसिकता या सर्वांचा वेध लांजेवारांनी आपल्या लेखांमधून घेताना लिहिले आहे, ''महाराष्ट्रात मद्यसेवनाचे सरासरी वय पंधरापर्यंत खाली आले आहे. मुले बीअर-वाईनपासून सुरुवात करतात आणि मग गावठी दारूसुद्धा पाणी न टाकता पिण्यापर्यंतची क्षमता विकसित करतात. आज महाराष्ट्रातील गावोगावच्या माता-भगिनींना सर्वांत मोठा प्रश्न कोणता भेडसावत असेल तर आपली मुलं व्यसनाधीन होत आहेत. मिसरूड न फुटलेली पोरंसुद्धा राजकारणी लोकांच्या नादी लागून व्यसनाधीनतेमुळे आपले तारुण्य गमावून बसत आहेत.'' (पृ. २४५)

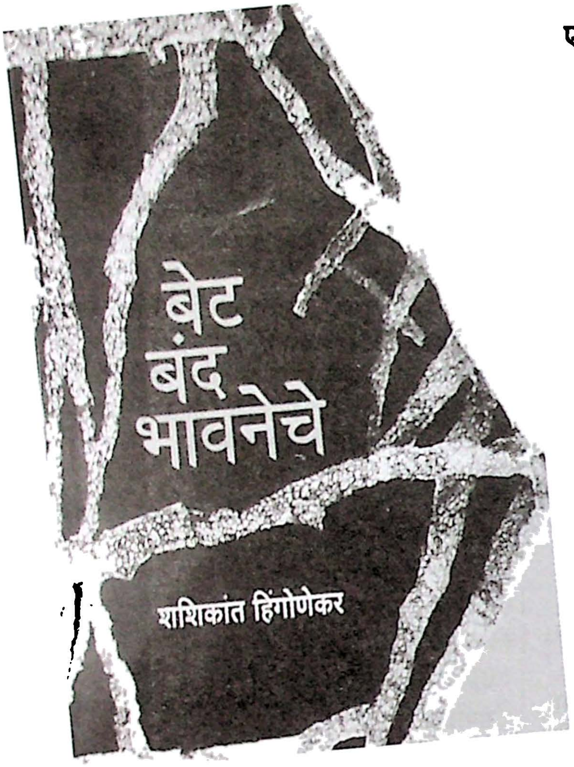
तर दुसरीकडे तरुण मुलींची अवस्था रेखाटताना त्यांच्या शब्दांना कातरकळा लागल्याचा प्रत्यय येतो. ''शहरी असो वा ग्रामीण भागात मातृत्व लादल्या गेलेल्या कुमारिकांना एकतर आपली जीवनयात्रा संपवावी लागते किंवा आयुष्यभर लाचारीने जगावे लागते. आदिवासी मुलींवर लादल्या गेलेल्या मातृत्वाची अधूनमधून चर्चा होते. परंतु शहरी भागातील चांगल्या खात्यापित्या घरात सख्ख्या रक्ताच्या नात्यांना काळिमा फासून ज्या कोवळ्या कळ्यांवर मातृत्व लादले जाते,

समकालीन मराठी काव्यप्रवाहातील

एक प्रमुख कवी **शशिकांत हिंगोणेकर**

यांची वैशिष्ट्यपूर्ण काव्यकृती

बेट बंद भावनेचे

कवी शशिकांत हिंगोणेकर यांच्या 'बेट बंद भावनचे'मध्ये प्रेमाचे मोठे उत्कट लालित्य हेलावत आहे. यांत आठवणींच्या आगीचे माधुर्य आहे. स्वप्नाची वाट पाहणाऱ्या तगमगीचे सौंदर्य आहे.

प्रेम हा जीवनाचा श्वासबंधच आहे. तो असंख्य सूक्ष्मतरल पातळ्यांवरून जीवनात पिसारत असतो. या पातळ्यांची अंतहीनता हेच प्रेमाचे स्वरूप आहे. खरे प्रेम मैत्रीच्या आणि करुणेच्या अजिंक्य ताऱ्याच्या दिशेने सतत झेपावत असते. कधी पुरुष किनारा होतो, कधी स्त्री जहाज होते. कधी स्त्री किनारा होते तर कधी पुरुष जहाज होतो. कधी ती 'भावनेचे बंद बेट' होते तर कधी तो होतो. या बंद बेटांभोवती एक तगमग घिरट्या घालीत राहते. बेटे कधी हृदयाची दारे उघडतात. खूपदा खूप बेटे दारे नसल्यासारखीच वागतात.

मानवी जीवनातील या मूलभूत आणि अटळ सत्याचे सौंदर्य म्हणजे **'बेट बंद भावनेचे'**.

- **डॉ. यशवंत मनोहर**

शशिकांत हिंगोणेकर यांची काव्यसंपदा

• **युद्ध सुरू आहे** (१९९९), • **अंतर्भेदी** (२००१), • **अजूनही** (२००३),
• **कवितेचे दिवस** (२००६), • **बेट बंद भावनेचे** (२००८), • **वर्तमान** (२००९),
• **अस्वस्थ प्रस्फुरणे** (२०१०), • **वेदनेची त्रिदले** (२०११), • **नवे स्वगत** (२०१३),
• **छलचक्र** (२०१५) • संपादन : **खान्देशचे काव्यविश्व** (२०१२)

अनुक्रमणिका

मकर संक्रांत १९२३

विदर्भ साहित्य संघ

कार्यवृत्त

जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर २०१६

दिनांक २ जुलै २०१६

ज्येष्ठ अभिनेत्री सुलभा देशपांडे यांच्या स्मृतीस श्रद्धांजली अर्पण करण्यात आली. सारिका पेंडसे यांनी या प्रसंगी 'शांतता कोर्ट चालू आहे' या नाटकातील बेणारेबाईंचा प्रवेश सादर केला. प्रकाश लुंगे यांनी दिग्दर्शन केले. याप्रसंगी रमेश अंभईकर, पराग घोंगे व प्रकाश लुंगे यांनी विचार व्यक्त केलेत. वृषाली देशपांडे यांनी सूत्रसंचालन केले.

दिनांक ३ जुलै २०१६

विदर्भ साहित्य संघ, ऑरेंजसिटी कल्चरल फाउंडेशन, पुणे फिल्म फेस्टीवल व महाराष्ट्र शासन यांच्या संयुक्त विद्यमाने जानेवारी २०१७ मध्ये आंतरराष्ट्रीय चित्रपट महोत्सव होणार आहे. या महोत्सवाच्या कार्यालयाचे उद्‌घाटन प्रसिद्ध सिनेदिग्दर्शक डॉ. जब्बार पटेल यांच्या हस्ते झाले. विदर्भ साहित्य संघाच्या संकुलास भेट देऊन त्यांनी प्रशंसोद्‌गार काढले. या वेळी स्थानिक पदाधिकारी उपस्थित होते.

दिनांक ५ जुलै २०१६

विदर्भ साहित्य संघ आणि रामटेक येथील शाखा यांच्या संयुक्त विद्यमाने 'आषाढस्य प्रथम दिवसे' या शीर्षकाखाली रामटेक येथे कालिदास स्मारकात नवोदितांचे कविसंमेलन झाले. यात एकूण १८ कवींचा सहभाग होता. वामन तेलंग कार्यक्रमाच्या अध्यक्षस्थानी होते. गिरीश सपाटे यांनी सूत्रसंचालन केले.

दिनांक २७ जुलै २०१६

विदर्भ साहित्य संघाच्या सांस्कृतिक समितीची सभा होऊन वार्षिक कार्यक्रमांचे नियोजन करण्यात आले. आमंत्रक उदय पाटणकर तसेच अजेय गंपावार, नितीन सहस्रबुद्धे व भाग्यश्री बारस्कर हे सभासद उपस्थित होते.

दिनांक ३ सप्टेंबर २०१६

सी.पी. अँड बेरार महाविद्यालय व विदर्भ साहित्य संघ यांच्या विद्यमाने नाटककार भवभूती यांच्या 'उत्तररामचरित' मधील छाया अंकांचे प्रस्तुतीकरण 'घर-अंगण' मध्ये करण्यात आले. डॉ. विभा क्षीरसागर लिखित या नाटकाची संकल्पना दिलीप म्हैसाळकर यांची होती. सतीश ठेंगडी दिग्दर्शित या नाटकात अभिजित मुन्शी, गौरी सोनटक्के, प्रीती सायरे व मालविका क्षीरसागर यांनी भूमिका केल्या. संगीत अनिल इंदाणे यांचे होते.

दिनांक १८ सप्टेंबर २०१६

आंतरराष्ट्रीय चित्रपट महोत्सवाच्या निमित्ताने ज्येष्ठ अभिनेत्री ज्योती सुभाष यांच्या प्रकट मुलाखतीचा कार्यक्रम झाला. अजेय गंपावार यांनी घेतलेल्या मुलाखतीत ज्योती सुभाष यांनी विविध अनुभव कथन केले.

विलास मानेकर
सरचिटणीस, विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर

अनुक्रमणिका

महामहोपाध्याय डॉ. वा. वि. मिराशी स्मृती सार्वजनिक वाचनालय

आणि

विद्वत्रत्न डॉ. के. ल. (भाऊजी) दफ्तरी स्मृती संदर्भ ग्रंथालय

ह्यांचा संयुक्त उपक्रम : ग्रंथसहवास

कार्यवृत्त

(जुलै, ऑगस्ट आणि सप्टेंबर २०१६ या काळातील)

- **२ जुलै २०१६ : निस्सीम (अभिवादन : सुलभा देशपांडे)**

१९६० च्या दशकात नाटककार विजय तेंडुलकर यांच्या पहिल्याच नाटकातील अभिनयाने सबंध महाराष्ट्राला सुपरिचित झालेल्या ज्येष्ठ अभिनेत्री आणि 'चंद्रशाळा' व 'आविष्कार' या नाट्यसंस्थांना ऊर्जा देणाऱ्या सुलभा अरविंद देशपांडे यांच्या दुःखद निधनानिमित्त त्यांच्या भावस्मृतींना आणि कर्तृत्वाला अभिवादन करण्यासाठी 'निस्सीम' या अभिवादन उपक्रमाचे आयोजन करण्यात आले. या उपक्रमात ज्येष्ठ दिग्दर्शक रमेश अंभईकर, डॉ. पराग घोंगे, सारिका पेंडसे, प्रकाश लुंगे हे सहभागी झाले होते.

- **२८ जुलै २०१६ : 'रचनेच्या खोल तळाशी'**

'रचनेच्या खोल तळाशी' या काव्यविषयक उपक्रमात संत गुलाबराव महाराज, डॉ. द. भि. कुळकर्णी आणि श्रीधर भास्कर वर्णेकर यांच्या काव्यनिर्मितीची मीमांसा करण्यात आली. या कार्यक्रमात डॉ. पंकज चांदे, डॉ. वैशाली बेझलवार आणि डॉ. विभा क्षीरसागर या अभ्यासकांची मीमांसक भाषणे झालीत.

- **१२,१३ व १४ ऑगस्ट २०१६ : वाचक मेळावा**

वाचनालय व ग्रंथालयाच्या सभासदांसाठी वार्षिक वाचक मेळावा या वर्षी प्रथमच १२, १३ व १४ ऑगस्ट रोजी आयोजित करण्यात आला होता. या वाचक मेळाव्यात ग्रंथप्रदर्शन, मौलिक ग्रंथचर्चा आणि वाचकांसाठी स्नेहसंमेलन असे उपक्रम घेण्यात आलेत.

- **डॉ. एस. आर. रंगनाथन यांच्या प्रतिमेचे अनावरण**

दिनांक १२ ऑगस्ट २०१६ रोजी भारतीय ग्रंथालयशास्त्राचे शिल्पकार डॉ. एस. आर. रंगनाथन यांच्या जन्मदिनाचा कार्यक्रम संपन्न झाला. या वेळी ग्रंथालय भारतीचे बाबासाहेब देशपांडे यांच्या हस्ते डॉ. रंगनाथन यांच्या प्रतिमेचे अनावरण करण्यात आले.

- **२७ ऑगस्ट २०१६ : कथनांजली**

ज्ञानपीठ पुरस्काराने सन्मानित श्रेष्ठ लेखिका महाश्वेतादेवी यांचे अलीकडेच निधन झाले. त्यांच्या श्रद्धांजलीच्या निमित्ताने दि. २७ ऑगस्ट रोजी 'कथनांजली' या उपक्रमाचे आयोजन केले होते. या कार्यक्रमात डॉ. संजय गोहणे यांनी महाश्वेतादेवींच्या डॉ. वीणा आलासे यांनी मराठीत अनुवादित केलेल्या 'कुंती' व 'निषादी' या दोन कथांचे अभिवाचन करून त्या कथांवर वाङ्मयीन भाष्यही प्रकट केले. या प्रसंगी हिंदी साहित्यातील ज्येष्ठ कथाकार जयशंकर पिल्लई यांना विशेष निमंत्रित करण्यात आले होते.

अनुक्रमणिका

■ **दि. १७ सप्टेंबर २०१६**

त्रेसष्टाव्या विदर्भ साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष ज्येष्ठ कवी शंकर बढे आणि सुप्रसिद्ध लेखिका मालती निमखेडकर यांचे अलीकडे निधन झाले. त्यांच्या भावस्मृतींना अभिवादन करण्याच्या हेतूने 'रचनेच्या खोल तळाशी' आणि 'कथनांजली' या उपक्रमांचे आयोजन केले होते.

'रचनेच्या खोल तळाशी' या उपक्रमात प्रकाश एदलाबादकर ह्यांनी शंकर बडेंच्या काव्यगुणविशेषांचे विवेचन केले. तसेच 'कथनांजली' या कार्यक्रमात ज्योती मोहन पुजारी यांनी मालती निमखेडकरांच्या कथांचे अभिवाचन केले. वि. सा. संघाचे कार्याध्यक्ष वामन तेलंग हे अध्यक्षस्थानी उपस्थित होते.

■ **दि. २४ सप्टेंबर २०१६ : सूरसरिता**

ग्रंथसहवास आणि एल.ए.डी. व श्रीमती आर. पी. महिला महाविद्यालय यांच्या संयुक्त विद्यमाने 'स्वरप्रतिभा' या संगीत सभेचे आयोजन करण्यात आले. कार्यक्रमाच्या पूर्वार्धात 'डॉ. प्रभा अत्रे यांचे सांगीतिक व्यक्तिमत्त्व आणि त्यांचे भारतीय संगीतविषयक विचार' या विषयांवर डॉ. मोनाली मसिह आणि डॉ. मोहिनी रायबागकर (जालना) यांच्या शोधनिबंधांचे वाचन करण्यात आले. उत्तरार्धात डॉ. प्रभा अत्रे यांच्या 'स्वरांगिनी' या ग्रंथातील काही निवडक बंदिशींचे गायन डॉ. अपर्णा अग्निहोत्री, डॉ. साधना शिलेदार, प्रा. पी. दीपश्री आणि अमन घोरमाडे यांनी केले. या चौथ्या संगीतसभेचे अध्यक्षस्थान प्राचार्या डॉ. श्यामला नायर यांनी भूषविले होते.

डॉ. अरुंधती वैद्य
संचालक, ग्रंथालय

ग्रंथालयासंबंधी काही निवडक अभिप्राय

■ **महेंद्र कदम, कवी, सोलापूर**

विदर्भ साहित्य संघाच्या वाचनालयास भेट देण्याचा योग आला. नागपूर नव्हे तर महाराष्ट्रात भूषण वाटावे असे हे समृद्ध ग्रंथालय आहे. नव्या पिढीला संशोधनासाठी आवश्यक असणारी ग्रंथसंपदा आणि तितकीच अभ्यासासाठी आवश्यक असणारी जागेची उपलब्धी अत्यंत उत्तम आहे. ग्रंथालयाची रचना अप्रतिम तर आहेच; परंतु पुस्तकांची देखभाल आणि संकलन उत्तम आहे.

■ **प्रभाकर (बाबासाहेब) देशपांडे, अध्यक्ष, ग्रंथालय भारती, महाराष्ट्र राज्य**

विदर्भ साहित्य संघाच्या वाचनालयात वाचन संस्कृती विषयावर भाषण/माहिती देण्याचा आज योग आला. या ठिकाणी असलेला सर्व कार्यकर्ता वर्ग सौजन्यशील असून दिलीपजी म्हैसाळकर यांच्या मार्गदर्शनात हे वाचनालय प्रगतिपथावर असल्याचे लक्षात येते. वेळोवेळी अशाच वेगवेगळ्या विषयांवर आयोजन करण्यास वाचनालयाने पुढाकार घ्यावा, ही विनंती. अतिशय नीटनेटके स्वच्छ व आनंदी वाचनालय पाहून आनंद होतो. धन्यवाद.

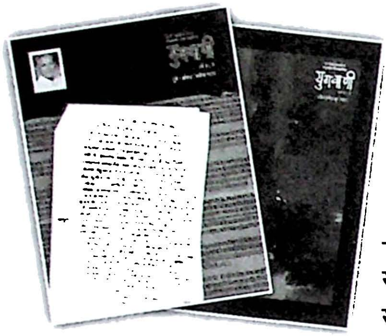
■ **श्याम जोशी, 'ग्रंथसखा', बदलापूर**

विदर्भ साहित्य संघाच्या ग्रंथालयाला भेट देण्याचा योग आला. ऐकलं होतं खूप. अपेक्षा डोंगराएवढ्या होत्या. पहिला सुखद धक्का दिलीपरावांनी दिला. त्यांनी ज्या आपुलकीने स्वागत केले त्याला तोड नाही. 'ग्रंथसहवास' फारच सुरेख नाव! आत शिरताच जो भारावून गेलो... दिलीपराव काय सांगत होते... ते डोक्यात जातच नव्हतं... इतका भारावून गेलो.

ग्रंथमांडणी, व्यवस्थापन, आदबशीर सेवा, स्वच्छ प्रकाश योजना... पुस्तकवेड्यांना स्वर्ग याच्यापेक्षा काय वेगळा असेल? पुन्हा एकदा सलाम!

अनुक्रमणिका

युगवाणी

जाहिरातींचे दर

अंतिम आवरण पृष्ठ (रंगीत) :	१०,००० रुपये
आतील आवरण पृष्ठे (पृ. २ व ३, रंगीत) :	६,००० रुपये
पूर्ण पान (कृष्णधवल) :	३,००० रुपये
अर्धे पान (कृष्णधवल) :	१,५०० रुपये
पाव पान (कृष्णधवल) :	१,००० रुपये

- रंगीत जाहिरातींसाठी कोरल ग्राफिक्समधील तयार जाहिरात चित्र पाठविल्यास उत्तम.
- वाङ्मयीन, सांस्कृतिक आणि ग्रंथव्यवहाराच्या क्षेत्रातील जाहिरातींना विशेष प्राधान्य.

संपर्क : **विदर्भ साहित्य संघ**
सांस्कृतिक संकुल, चौथा माळा, राणी झाशी चौक, सीताबर्डी, नागपूर - ४४००१२
भ्रमणभाष : ९८५०५५५०४९ (संपादक), yugwani.nagpur@gmail.com

विदर्भ साहित्य संघाचे वाङ्मयीन नियतकालिक 'युगवाणी'बद्दल वार्षिक निवेदन

विदर्भ साहित्य संघाच्या 'युगवाणी' या नियतकालिकाची मालकी व इतर बाबी यांच्यासंबंधी वृत्तपत्रे आणि पुस्तक नोंदणी अधिनियम, कलम डी १९(बी) आणि वृत्तपत्रे नोंदणी (केंद्रीय) नियमावली १९५६, नियम, ८, नमुना ४, यांना अनुसरून केलेले निवेदन.

०१. **प्रकाशनस्थळ** : नागपूर, महाराष्ट्र

०२. **प्रकाशनाची कालनियतता** :
त्रैमासिक (जाफेमा, एमेजू, जुऑस, ऑनोडि)

०३. **प्रकाशकाचे नाव, राष्ट्रीयत्व व पत्ता** :
विलास गंगाधर मानेकर, भारतीय, सरचिटणीस, विदर्भ साहित्य संघ, सांस्कृतिक संकुल, झाशी राणी चौक, नागपूर - ४४० ०१२.

०४. **मुद्रकाचे नाव, राष्ट्रीयत्व व पत्ता** :
माधव प्रकाश लोखंडे, भारतीय, मलय ग्राफिक्स, सुभाषनगर, नागपूर - ४४० ०२२.

०५. **मुद्रणस्थळ** : मलय ग्राफिक्स, सुभाषनगर, नागपूर - ४४० ०२२.

०६. **संपादकाचे नाव, राष्ट्रीयत्व व पत्ता** :
अनिल सेवकराम नितनवरे, भारतीय, 'जातक', स्नेहनगर, नागपूर मार्ग, भंडारा-४४१ ९०४.

मी विलास गंगाधर मानेकर, असे प्रतिज्ञापूर्वक सांगतो की, वर दिलेला तपशील माझ्या माहिती व समजुतीप्रमाणे खरा आहे.

विलास गंगाधर मानेकर
सरचिटणीस, विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर (प्रकाशक)

अनुक्रमणिका

श्रद्धांजली

भारतीय लोकसंस्कृतीचे श्रेष्ठ संशोधक व मीमांसक
- **डॉ. रा. चिं. ढेरे**

२१ जुलै १९३० - १ जुलै २०१६

साठोत्तरी मराठी काव्यप्रवाहातील एक प्रमुख कवी
- **तुलसी परब**

३० सप्टेंबर १९४१ - ५ जुलै २०१६

विख्यात चित्रकार
- **सय्यद हैदर रजा**

२२ फेब्रुवारी १९२२ - २३ जुलै २०१६

भारतीय ज्ञानपीठविजेत्या श्रेष्ठ कथा-कादंबरीकार
- **महाश्वेतादेवी**

१४ जानेवारी १९२६ - २८ जुलै २०१६

ज्येष्ठ समीक्षक व साहित्यचिंतक
- **प्रा. दिगंबर पाध्ये**

२४ जून १९३९ - २० ऑगस्ट २०१६

सुप्रसिद्ध साहित्यिक व इतिहास विश्लेषक
- **वि. ग. कानिटकर**

२६ जानेवारी १९२६ - ३० ऑगस्ट २०१६

सुविख्यात कवी
- **शंकर बडे**

३ मार्च १९४७ - १ सप्टेंबर २०१६

ज्येष्ठ वैदर्भीय लेखिका
- **मालती निमखेडकर**

११ मार्च १९२८ - १ सप्टेंबर २०१६

ज्येष्ठ कवी व विचारवंत
- **भगवान भोईर**

..... - ३१ ऑगस्ट २०१६

सुप्रसिद्ध निसर्गकवी
- **नलेश पाटील**

२९ जानेवारी १९५४ - ७ सप्टेंबर २०१६

ज्येष्ठ अभिनेत्री व रंगकर्मी
- **रेखा सबनीस**

.... १९४२ - २६ सप्टेंबर २०१६

अनुक्रमणिका

Be a part of the largest
real estate project of Wani!
राम शेवाळकर परिसर
THE BUSINESS PARK
असोशी
ASOSHI
CORPORATE COMPLEX
त्रिदळ
TRIDAL
THREE BED ROOM
APARTMENTS
ध्यास-शिखरे
DHYAS-SHIKHARE
TWO BED ROOM
APARTMENTS
श्रीवत्स मॉल
SHRIVATSA MALL
SHOPPING, MULTIPLEX &
REVOLVING RESTAURANT
स्नेहगोत्री
SNEHGOTRI
ONE BED ROOM
APARTMENTS
1/2/3 BHK Apartments | Shops | Offices | Showrooms | Hospitals
shewalkar
developers limited
Site Office : Vasant Ginning and Pressing Factory Premises, Yavatmal Road, Wani, District - Yavatmal (M.S.)
Corporate Office: Laxmi Bhavan Square, West High Court Road, Dharampeth, Nagpur-440010 (M.S,)
Dial: 0712-2531777, 2543807, 2543785 Fax: 0712-2538129 | E-mail: info@shewalkars.com | Website: www.shewalkars.com
Call: 9822466417/7798897171 | Toll Free No. 18008433333
Metaphors